Б.Л. КОРОГОД, Г.І. КОРОГОД

Нарис історії Сумщини

Випуск І

З НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО СЕРЕДИНИ XVII ст.

Корогод Б. Л., Корогод Г. І.

НАРИС ІСТОРІЇ СУМЩИНИ

Випуск І

З НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО СЕРЕДИНИ XVII ст.

Посібник з історії рідного краю для шкіл, середніх спеціальних і вищих учбових закладів

Суми Обласна друкарня Видавництво "Козацький вал" 1999

ББК 26.89 (4 Укр. - 4 Сум)
К 67

Корогод Б. Л., Корогод Г. І.
К 67 Нарис історії Сумщини (Випуск І)
З найдавніших часів до середини XVII ст. - Суми: Обласна друкарня, Видавництво "Козацький вал", 1999. 94 с.

ISBN 996-589-115-6

Посібник з історії Сумщини призначений для учнів загальноосвітніх шкіл, середніх спеціальних закладів, студентів, всіх, хто цікавиться історією рідного краю.

ББК 26.89 (4Укр. - 4 Сум)

К $\frac{1805090000-94}{99}$ - без оголошення.

© Корогод Б. Л., Корогод Г. І., 1999.
© Обласна друкарня
Видавництво "Козацький вал" 1999.

ISBN 996-589-115-6

ПЕРЕДМОВА

Історія Сумської області надзвичайно складна для дослідження. Складність ця зумовлюється тим, що протягом багатьох віків вона майже ніколи не складала єдиного територіально-адміністративного цілого. З XVI до середини XVII ст. її територію розрізав кордон між Річчю Посполитою і Росією. Після Переяславської ради одна частина її увійшла до Гетьманщини, друга – до Слобожанщини, при цьому перша підпорядковувалась українському урядові, друга -російському.

В результаті численних територіально-адміністративних реформ, проведених в Росії в XVII - XIX ст., окремі регіони сучасної Сумської області закріпились за Курською, Харківською, Полтавською і Чернігівською губерніями.

На кінець 30-х рр. XX ст., теж після ряду територіально-адміністративних змін, райони нинішньої Сумської області входили до складу Харківської, Полтавської і Чернігівської областей. І лише у січні 1939 р. вони були об'єднані в окрему одиницю – Сумську область.

Все це дуже ускладнює пошуки документального матеріалу і створення історії краю, різні регіони якого нерідко перебували в далеко не однакових історичних умовах.

Сумщина багата талановитими краєзнавцями. Вони опублікували значний матеріал, присвячений різним аспектам її політичного, економічного і духовного розвитку. Але спроба вивчити історію краю всебічно і в послідовно-хронологічному порядку, починаючи з найдавніших часів і кінчаючи 70-ми роками XX ст., вперше була зроблена в сумському томі багатотомного республіканського видання "Історія міст і сіл Української РСР", який вийшов в 1973 р. українською мовою, а в 1980 р. – російською.

Проте обмежений розмір публікації, тягар офіційної методології, втручання цензорів негативно відбились на її якості. Так, багатовікова історія з найдавніших часів до 1917 р. викладена на 39 сторінках, а 67-ми рокам радянського періоду відведено 43 сторінки. В результаті багатий матеріал, що був у авторів, не використаний, а частину його вилучили з тексту офіційні рецензенти. До того ж праця містить в собі традиційне для того часу трактування історичних явищ, подій, осіб, яке не завжди об'єктивне і вірне.

Пропонований "нарис" створений на більш широкій документальній базі. Він не містить в собі будь-яких ідеологічних штампів, а вибір тем і сюжетів, висновки зроблено лише на основі вивчених джерел.

Автори сподіваються, що їх праця стане в нагоді учням і студентам, вчителям і викладачам і всім тим, хто цікавиться історією рідного краю.

Розділ І.

НАШ КРАЙ В ЕПОХУ КАМ'ЯНОГО ВІКУ: ПАЛЕОЛІТ, МЕЗОЛІТ, НЕОЛІТ

Кам'яний вік – це культурно-історичний період в історії людства, коли знаряддя праці і зброя виготовлялись головним чином із каменю. Організація суспільства того періоду – первісно-общинний лад.

Тривалість кам'яного віку – сотні тисячоліть, починаючи від виділення людини з тваринного стану (біля 1 млн. років тому) і до появи перших металевих виробів (4-6 тис. років тому).

Кам'яний вік ділиться на давній, або палеоліт (1 млн.-10 тис. рр. до н.е.), середній, або мезоліт (10-5 тис. рр. до н.е.) і новий, або неоліт (6-3 тис. рр. до н.е.).

В свою чергу палеоліт ділиться на ранній (1 млн.-100 тис. років тому) середній (100-40 тис. років тому) і пізній (40-8 тис. років тому).

Слідів перебування людини на території нашої області в період раннього і середнього палеоліту поки що не знайдено. Можливо вона була ще не заселена. Заселення сучасної Сумщини почалось в період пізнього палеоліту. Тоді в Європі відбулась зміна клімату -наступило похолодання, пов'язане з останнім великим зледенінням. Відповідно змінювалась флора і фауна. З'явились у великій кількості мамонти, шерстисті носороги, північні олені, зубри і ін. Але незважаючи на погіршення кліматичних умов населення зростає і займає нові території.

Відбуваються зміни і в діяльності та способі життя людей: зменшуються можливості добування харчу рослинного походження, збільшується роль мисливства.

Матеріалом для виготовлення знарядь праці залишається камінь, але в цей час широко починає використовуватись для цієї мети кістка. З каменю виготовляються різного роду скребки і скребла для обробки шкіри, рубила, мікропластинки використовуються для виготовлення наконечників метальних знарядь; з кістки – наконечники дротиків і списів, голки, проколки і т.п.

В епоху пізнього палеоліту з'являється новий антропологічний тип людини: на зміну неандертальцю приходить кроманьонець (від назви гроту Кро-Маньон у Франції). Кроманьонець відноситься уже до сучасного типу людини (Homo Sapiens – людина розумна).

Кроманьонці проживали поселеннями в довготривалих зимових і тимчасових літніх житлах. При їх будівництві використовувались кістки великих тварин.

Соціальним осередком тогочасного суспільства була родова матріархальна община.

В епоху пізнього палеоліту роблять свої перші кроки мистецтво: зображення на стінах печер, скульптурні фігурки, орнамент на побутових речах і т.д. Формуються різні обряди, в тому числі і поховальні.

Поселень періоду палеоліту на території нашої області поки що не виявлено. Але цілий ряд знахідок, зроблених в різні часи, свідчать про перебування людини в нашому краї в той час.

Так, в 1839 р. в селі Кулешівка Недригайлівського району на березі р. Хуст (притока Сули) виявлена яма, наповнена великою кількістю кісток мамонта і дикого коня. В 1948 р. була зроблена спроба дослідити це місце, але високий рівень грунтових вод не дозволив це зробити.

В 1879 р. в с. Шаповалівка Конотопського району знайдено кістки мамонта і кремінний ніж. Але спроба знайти тут сліди палеолітичної стоянки не дала позитивних результатів.

В кінці 70-х рр. XIX ст. кремінь з слідами палеолітичної обробки знайдено на р. Осоті (притока Десни) біля міста Вороніж Шосткинського району; в 1907 р. в одному із ярів біля м. Глинськ Роменського району виявлена велика кількість кісток мамонта, носорога, ведмедя і ін., а 1923 р. в с. Гай Недригайлівського району знайдено уламок ребра носорога і два уламки кременю.

В 1988-1989 рр. археологічна експедиція Сумського краєзнавчого музею провела розвідку на території Сумського, Глухівського, Буринського, Шосткинського і Середино-Будського районів. В результаті знаряддя палеолітичного типу були знайдені біля цілого ряду населених пунктів: Велика Чернеччина і Барилівка (Сумський район.), Клепали і Піски (Буриньський район.), Діброва (Шосткинський район.), Бобилівка (Глухівський район.).[1]

Всі ці знахідки, а також відкрита і досліджена Мезинська верхньопалеолітична стоянка на Чернігівщині, розташована недалеко від кордону з Сумщиною, дозволяють говорити про перебування людини в нашім краї в далеку давнину.

Епоха палеоліту змінюється, як уже говорилось, мезолітом. В природному середовищі сталися істотні зміни. Льодовик зник, клімат пом'якшав, склалися нині існуючі ландшафтно-географічні зони, сформувалися русла річок.

Найбільшим досягненням цього періоду було винайдення луку і стріл. Воно позитивно вплинуло на розвиток мисливства. Починається приручення диких тварин. Поряд з людиною з'являється собака. Певне збіднення тваринного світу стимулює розвиток рибальства і збиральництва. Деякі вчені вважають, що в кінці мезоліту одомашнюється свиня і з'являється глиняний посуд.

Пам'яток мезоліту на Сумщині поки що виявлено небагато. Мезолітичний комплекс речей знайдено біля сіл Чапліївка Шосткинського району. В Охтирці знаходяться залишки поселення.

---

[1] Детальніше про палеолітичні знахідки на території Сумської області див: Проблемы археологии Сумщины (Тезисы докладов научно-практической конференции, апрель, 1989 г.). Сумы, 1989, с. 17-18; Тезисы докладов и сообщений Первой Сумской областной научной историко-краеведческой конференции. Сумы 1990, с. 11-12.

Завершальним етапом кам'яного віку став період, названий істориками неолітом. Хронологічні рамки його – VI-III тис. до н.е.

В період неоліту відбулись значні зрушення у всіх сферах людської діяльності. Далі вдосконалювалась техніка обробки каменю: застосовується шліфування, свердління, розпилювання. З'являються нові типи знарядь праці і предметів озброєння: сокири, великі ножі, серпи, кремінні наконечники дротиків, списів і т.п. Широко поширюються знаряддя для обробки дерева – сокира, долото, тесло. Сокири і тесла набувають досить досконалої клиновидної форми, мають гостре, добре відшліфоване лезо. Вони використовуються при будівництві жител, господарських будівель, човнів, плотів і т.п. Широкий асортимент кістяних виробів: риболовні крючки, гарпуни, наконечники мотик і т.п.

Визначальним елементом неолітичної культури є глиняний посуд, зроблений вручну, без застосування гончарного круга. Керамічний вогнетривкий посуд зразу став незамінним у господарстві. Поширюється примітивне прядіння і ткацтво.

Найважливішою характерною рисою неоліту є перехід від споживання готових "дарів" природи (мисливство, рибальство, збиральництво) до свідомого виробництва необхідних продуктів. Саме тоді були одомашнені свиня і бик, що поклало початок розвиткові скотарства. Тоді ж люди навчились вирощувати злаки і зробили крок до землеробства.

Археологічні дослідження дають змогу твердити, що в період неоліту, порівняно з попереднім часом, населення Сумщини різко збільшується. Рештки поселень того часу виявлені біля цілого ряду населених пунктів області, таких як: Жовтневе, Хустянка (Буринського району), Катанське (Великописарівського району), Кривенкове, Горіле, Некрасове, Сидорівка, Баранівка (Глухівського району), Хижки, Шаповалівка, Михайло-Ганнівка (Конотопського району), Литвиновичі, Погорілівка, Заболотове, Червоний ранок (Кролевецького району), Іванівка (Липоводолинського району), Охтирка, Хухра, Риботня (Охтирського району), Путивль, Нова Слобода, Дорошівка, Бунякине, Зінове, Пересипки, Манухівка, Скуносове, Ротівка, Юр'єве, Волинцеве та ін. (Путивльського району), Герасимівка (Роменського району), Боровичі, Очкине (Середино-будського району), Пирогівка, Вовна, Дібровка, Івот, Чаплїівка (Шосткинського району), Орлівка, Антонівка, Папірне (Ямпільського району) і ін.

Біля села Кошари Конотопського району знайдені окремі знаряддя, біля села Буро-Рубанівка – 2 скарби неолітичних речей, а біля села Горіле – 178 кам'яних молотків. На поселеннях біля села Хухра і Антонівка виявлено майстерні, при цьому на останньому знаходилось понад 580 знарядь праці.

Неоліт на Сумщині представлений трьома археологічними культурами: лисогубівською, дніпро-донецькою і культурою ямково-гребінцевої

кераміки. Лисогубівська культура одержала свою назву від села Лисогубівка Конотопського району, біля якої виявлено поселення неолітичного періоду. Дніпро-донецька культура (V - перша половина IV тис. до н.е.) називається так від того, що її носії заселяли Середнє Подніпров'я, Лівобережну Україну, середню течію Сіверського Дінця і частину Полісся. На Сумщині пам'ятки цієї культури знаходяться біля сіл Козловка Путивльського, Сурмачівка, Герасимівка і Глинська Роменського районів.

Племена ямково-гребінцевої культури мали звичай прикрашати свій посуд орнаментом, який складався з глибоких, переважно круглих ямок і відбитків гребінця. Це і дало назву культурі. На території сучасної України ці племена з'явились приблизно в другій половині IV тис. до н.е. і густо заселили райони середньої течії Сіверського Дінця, Ворскли, Псла, Сули, Десни і Сейму. В нашім краї найбільш вивченими пам'ятками цієї культури є залишки поселень біля сіл Скуносове і Волинцеве Путивльського, Очкине Середино-Будьського і Погорілівка Кролевецького районів.

Одним з найяскравіших пам'яток цього типу є поселення біля села Погорілівка Кролевецького району. Воно розташоване на березі річки Десни і її притоки Есмань. Досліджувалося в 60 і 80-х рр. В. І. Неприною, Е.М.Тітовою і В.Ю. Коеном.

В епоху неоліту люди селились по берегах рік і озер. Житлом служили, очевидно, наземні споруди, зроблені з дерева, очерету і глини. Підлога глинобитна. В центрі або в одному з кутків чи під стіною знаходилось вогнище. Вихід, як правило, влаштовувався в тій стіні, що була звернена до річки.

На Сумщині археологи виявили поселення двох типів: постійні, довготривалі і тимчасові, очевидно сезонні. Прикладом постійного може бути Лисогубівське поселення, про яке уже згадувалось. Воно розташоване на березі р. Сейм. В 1971-1974 рр. його досліджувала археолог В.І.Непріна. На поселенні виявлені рештки наземних жител з глинобитною долівкою. Вони мали прямокутну форму, в центрі або в торцевій частині знаходилось вогнище.

Знайдені також вогнища відкритого типу, два поховання (дитини і дорослого), знаряддя праці, кераміка (1, с.175-177).

Залишки поселення тимчасового характеру досліджені в селі Горки Путивльського району. Тут знайдено знаряддя праці з кремнію, орнаментована кераміка (1, с.177).

Цікаве житло періоду ямково-гребінцевої культури знайдено на поселенні Погорілівка-Виргище Кролевецького району. Воно було прямокутної форми і мало 3 вогнища. На підлозі простежуються 3 ямки від стовпів і інші ознаки конструкції житла. Очевидно, воно являло собою каркасно-стовпову споруду з коньковим перекриттям покрівлі і трохи заглибленою в материк підлогою. Площа будівлі – біля 32 кв.м. (3, с.33-35).

Посуд, знайдений під час археологічних досліджень, ліпний. Асортимент його небагатий. В основному це горшики з гострим або яйцевидним дном, миски. Під кінець періоду неоліту з'являється і плоскодонний посуд. Для виготовлення прикрас використовувались ракушки, зуби хижаків, кістки і т.п. Крім прикрас про естетичні смаки людей того часу свідчить орнамент на посуді. Він складається з відбитків гребня, ямок, ліній.

Поховання померлих проводилось в колективних ямах в положенні на спині. При цьому померлого посипали охрою, що символізувало очищення вогнем. В могилу клали побутові речі, але інвентар поховань бідний. Неоліт – час розвитку матріархального родового ладу і початок переходу до патріархату.

В історії цивілізації кам'яний вік відіграв визначальну роль. Саме тоді людство здійснило вирішальні кроки у своєму становищі: воно виділилось із тваринного світу, сформувався сучасний антропологічний тип – homo sapiens.

Замість простої палиці в руках людини з'явились знаряддя праці, виготовлені з кремню, майже ювелірна обробка яких дивує сучасників. Людина навчилась виробляти глиняний посуд і набула перші навички в прядінні і ткацтві. Дійсно революційне значення мав перехід від простого споживання дарів природи до їх культивування, до скотарства і землеробства.

Змінився духовний світ людини – склалась певна система уявлень про себе і навколишню природу, виробились естетичні смаки. Відбувся перехід від напівтваринного співжиття до стабільної матріархальної общини з усталеними нормами поведінки і традиціями.

Всі ці процеси відбулись і на території нашого краю.

Література.

1. Археология Украинской ССР. К., 1985, т.1.
2. История городов и сел Украинской ССР, Сумская область. К., 1980.
3. Проблемы археологии Сумщины. Сумы, 1989.
4. Тезисы докладов и сообщений Первой Сумской областной научной историко-краеведческой конференции. Сумы, 1990.

Розділ II.

СУМЩИНА НА РУБЕЖІ ДВОХ ЕР (друга половина III тис. до н.е. – перша половина I тис. н.е.)

Кам'яний вік, протривавши майже один мільйон років, уступив місце мідно-кам'яному (енеоліт). Потім наступає час бронзи, а за ним починається епоха заліза. На Україні все це відбулося в період від IV тис. до н.е. до початку I тис. н.е. Пам'яток енеолітичної доби в нашому краї не знайдено. Зате в наступний період на його території проживали численні племена – носії різних культур.

Розглянемо їх конкретно.

1. Населення Сумщини в епоху бронзи.

З другої половини III по початок I тис. до н.е. в історії Східної Європи наступає період, який вчені назвали бронзовим віком. Така назва пояснюється тим, що в той час матеріалом для виготовлення знарядь праці і зброї стає бронза – сплав міді з оловом.

Але налагодити виробництво таких речей не скрізь було можливим, оскільки далеко не в кожній місцевості можна було знайти необхідний метал. На Сумщині, наприклад, лише одна знахідка свідчить про місцеву металургію – це матриця для сокири, знайдена в урочищі Попова Левада Путивльського району. Очевидно місцеві майстри використовували привозну бронзу або переплавлювали попсовані речі. Більшість металевих виробів одержувались шляхом обміну. А це привело до того, що в добу бронзи продовжувалось вдосконалення і використання кам'яних знарядь.

Найдавніші поселення доби бронзи на території нашого краю виявлені біля сіл Волинцеве Путивльського і Очкине Середино-Будського районів (кінець III початок II тис. до. н.е.). Там мешкали племена так званої середньодніпровської культури. Свої поселення вони розташовували на підвищених місцях. Житла будували наземні, прямокутної форми з двосхилою покрівлею, яка трималась на стовпах. Виготовляли посуд – круглодонні і плоскодонні горщики, кубки, миски, прикрашені геометричним орнаментом і відбитком шнура (в історичній літературі племена середньодніпровської культури віднесені до групи племен культур "шнурової кераміки").

В другій чверті II тис. до н.е. на Нижньому Дніпрі, в басейні Суди і Сейму проживали племена так званої багатоваликової кераміки. Їх поселення розташовувались в долинах рік на високому березі, або на підвищених місцях заплав. На території Сумщини залишки таких поселень виявлені біля Беседівки, Гаю, Кулешівки Недригайлівського і

Волинцевого Путивльського районів. Господарство і спосіб життя названих племен лісостепової частини України вивчені ще недостатньо.

В другій половині II – на початку I тис. до н.е. Лісостеп Лівобережної України, зокрема, басейни середньої і верхньої течії Сули, Псла, Ворскли і Сіверського Дінця, був заселений племенами мар'янівської і бондарихінської культур. Мар'янівська археологічна культура одержала свою назву від села Мар'янівка (нині Бунякіне) Путивльського району. Вона була відкрита М.Я.Рудинським в 1929 р.. В 60-х рр. експедиціями Інституту археології АН України пам'ятки мар'янівського типу були виявлені і досліджені на поселеннях біля сіл Іванівка, Волинцеве, Студенок, Малі Будки, Дорошівка, Пересипки, Глущець і ін. Датується мар'янівська культура XVIII - XII століттями до н.е. (1, с. 397-403).

Поселення розташовувались на березі річок або інших водоймищ. Житлом служили напівземлянки. Можливо були і наземні споруди. Вогнища влаштовувались в ямах круглої або овальної форми, діаметром до 1 м. і глибиною до 30 см.

Посуд виготовлявся ліпним способом з глини, добре обпалювався і мав темно-жовтий або світло-сірий колір. В основному – це посудини конічної форми, інколи з маленьким плоским дном. Пізніше з'являються високі плоскодонні горщики. Конічні посудини прикрашені поясками з ямок і гусениць, горшки мають безсистемний, хаотичний орнамент з тих же елементів.

Знаряддя праці і зброя виготовлялись головним чином з каменю, переважно з кварциту. Це сокири, зернотерки, скребки, наконечники стріл і ін. Трапляються і металеві речі, але їх ще мало. На деяких поселеннях (Студенок) знайдені форми для лиття.

Поховальний обряд племен мар'янівської культури вивчений ще недостатньо.

Наступний етап в еволюції населення Сумщини представлений так званою бондарихівською культурою (від урочища Бондариха на Харківщині). Хронологічні рамки її XII-VIII ст. до н. е. На території Сумської області пам'ятки бондарихінського типу виявлені біля сіл: Бесідівка, Хухра, Ніцаха, Кириківка, Пушкарне та ін.

Як і в попередній період люди селяться по берегах річок і озер. Але тепер з'являються і городища: з напольної сторони поселення захищаються валом і ровом.

Житла споруджуються двох типів – напівземлянки і наземні. Вони мали вогнище, складене, очевидно, з глини. Покрівля підтримувалась дерев'яними стовпами.

Посуд ліпний, тонкостінний, добре обпалений, сірого і темно-коричневого кольору. В основному це горщики, широкі з невеликим плоским дном, корчаговидні посудини. Прикрашені вони ямками, розташованими горизонтальними лініями, або "виноградними гронами", бантиками. Є також малюнки у вигляді ромбів, трикутників, зигзагоподібних ліній. Переважна більшість знарядь праці і зброї виготовлені з каменю і кістки. Але зустрічається невелика кількість і металевих: ножі, кинджали і ін.

Поховальний обряд мало вивчений, але дещо відомо: покійника спалювали і ховали під курганом або в грунтовій ямі. В похованнях знайдені керамічні вироби.

Крім уже названих, поселення доби бронзи на території Сумської області знаходяться ще біля таких населених пунктів: Піски, Хустянка (Буринський район), Солдатське (Великописаревський район), Глухів – в урочищі Борку, Слоут (Глухівський район), Хижки (Конотопський район), Погорілівка (Кролевецький район), Гай, Коровинці (Недригайлівський район), Стара Іванівка, Чернеччина, Журавне (Охтирський район), Путивль, Нова Слобода, Зінове, Козлівка, Харівка, Ширяєве, Старі Гончари, Октябрьське, Скуносове, Ротівка, Стара Шарпівка, Юр'єве і ін. (Путивльський район), Глинськ (Роменський район), Боровичі, Очкине (Середино-Будський район), Велика Чернеччина (Сумський район), Вороніж, Чапліївка (Шосткинський район).

Біля сіл Річки, Кириківка, Вікторове, Харівка, Басівка, Ведмеже стоять курганні могильники, а в Лебедині, Рудках, Рудні, Клишках знайдені окремі знаряддя праці або зброя.

Як уже говорилось, основним заняттям населення лісостепової частини України було землеробство і скотарство. Найбільшого розвитку землеробство досягає в пізній період епохи бронзи. В цей час збільшується асортимент злаків і інших культур. На поселеннях і могильниках знайдені пшениця, просо, ячмінь, льон, конопля, горох і ін. Можливо в той час починає розвиватись городництво і садівництво: при розкопках знайдені кісточки вишні, сливи, насіння ріпи, цибулі, часнику, маку. Тваринництво відігравало допоміжну роль.

Останнім часом дослідники приходять до думки про розвиток в епоху бронзи общинного ремесла і існування майстрів, які виготовляли кам'яні, кістяні і металеві речі.

З епохою бронзи пов'язуються зміни в ідеологічних уявленнях людей. Виникає культ предків і культ сонця, культ вогню і домашнього вогнища.

В епоху бронзи соціальною основою суспільства являвся патріархальний рід. Виділяються парні сім'ї, племінна верхівка, створюються передумови для соціальної нерівності. Особливо активно ці процеси проходили в степовій частині України. В Лісостепу вони протікали повільно.

Етнічна приналежність населення епохи бронзи на території лісостепової частини України визначається як угро-фінська (1, с. 358-361).

2. Скіфи на території нашого краю.

В другій половині I тис. до н.е. в південній частині Східної Європи проживали племена, яких давні греки називали скіфами. Вважається, що вони прибули сюди з басейну рік Сир-Дар'ї і Аму-Дар'ї і належали до іраномовних племен.

Територію, яку займали скіфи, греки називали "Великою Скіфією". Вона простягалась від Дону на сході і до Дунаю на заході, від берегів Азовського і Чорного морів на півдні до українського лісостепу включно на півночі. Таким чином, до "Великої Скіфії" входила і територія нинішньої Сумської області.

Від скіфської епохи на Сумщині залишилось досить багато археологічних пам'яток. Це городища, поселення і курганні могильники. Особливо велику їх кількість виявлено на берегах Сейму, Сули, Ворскли і Псла. Там зафіксовано більше 70 об'єктів.

Скіфські городища і поселення розташовані біля таких населених пунктів: Березівка (Великописарівський район), Хижки (Конотопський район), Велика Рибиця (Краснопільський район), Литвиновичі, Погорілівка, Червоний Ранок (Кролевецький район), Ворожба, Малий Висторопь (Лебединський район), Великі і Малі Будки, Ольшанка (Недригайлівський район), Охтирка, Грунь, Довжик, Буди, Сосонка, Хухра, Пилівка, Куземине, Чернеччина (Охтирський район), Путивль, Нова Слобода, Дорошівка, Бунякине, Ховзівка, Пересипки, Линове, Ширяєве, Юр'єве (Путивльський район), Глинськ, Басівка (Роменський район), Велика Чернеччина, Токарі, Прудок (Сумський район), Зарічне, Кам'янка, Кам'янецьке, Ницаха, Зубовка (Тростянецький район), Ворожба, Чаплівка (Шосткинський район) і ін.

Вивчення скіфських городищ і поселень Сумщини почалось ще до революції. В ньому брали участь такі відомі дослідники як В.В.Хвойка, В.Г.Ляскоронський, Д.Я.Самоквасов, М.О.Макаренко і ін.

Особливу увагу дослідників привернуло Басівське городище, одне з найбільших на Україні. В VI-V ст. до н.е. воно було, очевидно, центром зосередження посульської групи скіфських племен. Площа городища досягає 87 га.

Городище описали на поч. XX ст. В.В.Хвойка, В.Г.Ляскоронський, розкопки проводив М.О.Макаренко. В радянський період його досліджувала В.А.Іллінська. Досліджувались також Глинське, Ширяєвське та інші городища.

Крім городищ та поселень на території області досить багато курганних могильників скіфського часу. Особливо велика кількість їх в Роменському районі. Вони знаходяться біля населених пунктів: Ромни, Глинськ, Сурмачівка, Чеберяки, Сміле, Шумське, Басівка, Герасимівка, Попівка, Ведмеже (там же курган "Весела могила"), Волошнівка, Коржі, Ярмолинці, Михайлівка, Плавинище, Вовківці, Пустовійтовка, Хмелів і ін. В інших районах могильників знайдено менше. Вони є біля сіл

Будки Білопільського району, Кирівка, Березівка Великописарівського району, Кошари (курган "Червона могила") Конотопського району, Великі Будки, Засулля, Констянтинове Недригайлівського району, Довжик Охтирського району, Битиця Сумського району.

Як бачимо, основна маса курганів розташована в Роменському районі північніше міста Ромни. Вони тягнуться ланцюжком від села Великі Будки вгору по течії вздовж правого берега Сули. Особливо великі групи курганів зосереджені біля сіл Аксютинці, Великі Будки, Басівка, Вовківці. Так, в урочищі Стайкин Верх біля с. Аксютинці налічується біля 80 курганів (раніше їх було біля 300), серед них кілька досить великих на чолі з Старшою Могилою. В урочищі Солодка біля того ж села нараховується до 60 курганів, біля села Вовківці -більше 100 разом з великим Шумейковським курганом. В кінці минулого століття І. Линниченко так писав про кургани Роменщини: "Роменский уезд представляет собой одну из любопытных в археологическом отношении местностей. Здесь по всему нагорному берегу р.Сулы на протяжении многих верст тянутся обширные группы курганов очень больших размеров. Как правило, в каждой такой группе возвышаются 1-2 громадных кургана высотой до 20 м. Эти центральные великаны окружены несколькими меньшими курганами, незначительных размеров – 8-12 м – и большим количеством (сотнями) маленьких."

Дослідження посульських курганів почалось ще до революції. Їх проводили Т.Кибальчич, Д.Я.Самоквасов, С.Мазараки, І.Линниченко і ін.

Що являло собою населення, яке залишило всі ці пам'ятки на території нашої області ? Геродот, грецький історик V ст. до н.е., описуючи Велику Скіфію, говорить, що її заселяли цілий ряд племен: царські скіфи, скіфи-кочівники, еліно-скіфи, скіфи-орачі і скіфи-землероби. Розповідь Геродота про місцезнаходження названих племен дозволяє припустити, що територія нашого краю входила до регіону, в якому проживали скіфи-землероби. Правда, деякі вчені вважають, що на території українського лісостепу проживали не скіфи, а їх сусіди – неври, андрофаги, меланклени, але ця думка не одержала широкої підтримки.

Скіфи-землероби прибули сюди, очевидно, на початку VI ст. і належали до іраномовних племен. Вони проживали в селищах або укріплених городищах. Уявлення про них дають розкопки Басівського та інших городищ та поселень.

Городища мали оборонні споруди у вигляді валів і ровів. Житлом служили наземні будівлі і землянки. Вони мали глиняну підлогу і піч. Стіни, очевидно, були дерев'яні.

На городищах і поселеннях зустрічаються уламки ліпного посуду, амфор, грецького художнього посуду, побутові речі, прикраси.

Пануючою галуззю господарства, очевидно, було землеробство. Про його значення свідчить легенда, яку Геродот чув від скіфів. Вона

розповідає, що при виникненні скіфського народу йому з неба впали дари: плуг, ярмо, сокира і чаша. В 1921 р. в торфянику біля с.Токарі було знайдено дерев'яний плуг скіфської доби. На городищах і поселеннях зустрічаються серпи, зернотерки і т.п. Вирощували пшеницю, жито, ячмінь, просо, горох, цибулю. Істотну роль в господарстві займало скотарство. Розводили велику рогату худобу, коней, свиней і ін. Допоміжне значення мали, очевидно, промисли: мисливство і рибальство.

Досить розвинені були ремесла. Скіфи уміли добувати залізо з болотних руд, виготовляли сталь, з якої кували мечі. З бронзи виготовляли стріли, деталі кінської збруї, прикраси, культові речі. Значного розвитку набуло шкіряне виробництво, обробка дерева , кістки, гончарство (ліпне), ткацтво. Виробляли тканину з коноплі, льону, шерсті. Вживали фарби рослинного походження.

Знахідки на скіфських пам'ятках Лісостепу речей імпортного (переважно грецького) походження дають можливість говорити про торговельні зв'язки тодішніх мешканців нашої області з іншими землями. В зв'язку з цим питанням харківський археолог Шрамко Б. висунув цікаву гіпотезу, яка стосується городища в с.Куземине Охтирського району. Недалеко від с. Куземине на території Опошнянського району Полтавської області біля с.Бельськ розташоване велике скіфське городище. Це Бельське городище Шрамко Б. вважає залишками міста Гелона, заснованого, як говорить Геродот, греками у Скіфії. Городище в с. Куземине, розташоване на березі Ворскли, було, на думку Шрамка Б., місцем, де в той час знаходилась пристань і торгові склади. Сюди прибувала необхідна для мешканців Гелона сировина (мідь, олово, свинець, дорогоцінні метали і т.п.), античний посуд, грецькі вина, буси, скло, металеві вироби, прикраси. Звідси розходились місцеві товари до навколишніх племен і в Причорномор'я (6, с.42-43). Слід сказати, що дана гіпотеза майже не має прихильників серед істориків.

У "Великій Скіфії" територія Сумщини займала далеке периферійне положення. Соціальні процеси тут розвивались, очевидно, значно повільніше, ніж на півдні, де кочували "царські скіфи". В другій половині I тис. до н.е. скіфи-землероби знаходились, мабуть, на стадії розкладу первіснообщинних відносин. Виділялись військові вожді, з'являлась майнова нерівність. Про це свідчать курганні могильники, де серед безлічі дрібних і майже непомітних насипів підносяться високі кургани з багатими похованнями. Ці ж могильники показують нам поховальний обряд і вірування населення Сумщини того часу.

В 1876 р. Т.В.Кибальчич почав розкопувати курган Старша Могила біля Аксютинців. Закінчив цю спробу Д.Я.Самоквасов в 1889 р. Під курганом була виявлена могильна яма з гробницею в вигляді зрубу з колод з стовпами по кутках і подвійним перекриттям. В ній знаходився кістяк чоловіка, а при ньому зброя: бойовий ніж, довгий

меч, сагайдак з 209 наконечниками стріл, 3 наконечники списів, 2 сокири, панцир, 16 вуздечок і ін. Тут же лежав череп свині, кістяк теляти, посуд. В насипі кургану виявлені сліди тризни.

Багаті поховання відкрив у цій же групі курганів археолог С.Мазараки в 1883-1885 і 1905 роках. В дерев'яних гробницях лежали воїни з великим набором зброї, прикрас, посуду і т.п.

Під двома курганами, розкопаними Д.Я.Самоквасовим і С.Мазараки, були знайдені поховання чоловіка і жінки, які лежали поряд. Чоловіки мали золоті прикраси і повний набір зброї, жінки поховані в дорогому одязі і великою кількістю золотих прикрас.

Багате поховання воїна охороняв і Шумейковський курган біля с.Вовківці, розкопаний С.Мазараки в 1899 р., а також інші кургани біля цього села, досліджені в кінці XIX ст.[1] Знайдені в них зброя, побутові та інші речі свідчили про віру скіфів в продовження життя в потойбічному світі.

3. Племена зарубинецької культури.

В III ст. до н.е. - II ст. н.е. в Поліссі і Лісостепу України, від басейну Прип'яті і Десни на півночі і до Трубежу і Південного Бугу на півдні проживали племена, які в археології відносяться до так званої зарубинецької культури. Назва походить від с.Зарубинці Канівського району Черкаської області, де в 1899 р. київський археолог В.В.Хвойка розкопав три безкурганних могильника, які зразу ж привернули увагу вчених.

На території Сумської області зарубинецькі старожитності виявлені біля Сум (Басівське городище), в Путивльському районі (біля сіл Харівка, Волинцеве, Зінове, Нова Слобода), в Недригайлівському районі біля с. Беседівка.

Питання про етнічну належність населення зарубинецької культури остаточно не розв'язане. Деякі вчені пов'язували її зі слов'янами-венедами, германцями або балтами. Врешті- решт дані археології і мовознавства (аналіз гідронімів) дозволили вважати зарубинецьку культуру праслав'янською. В її формуванні взяло участь місцеве населення, а також племена, що просувались в басейни Вісли, Дністра, Пруту і Дніпра з середньої Європи (3, с.14-15, 32-34).

Зарубинецькі поселення розташовувались на високих мисах або заплавах рік. Вони мали оборонні споруди – земляні рови і вали з частоколом. Поселення розміщались групами по 10-15. Кожна група, очевидно, належала окремому племені.

---

[1] Детальніше про розкопки курганів біля сел Аксютинці і Вовківці див. Археология Украинской ССР, К., 1986, т.2, с. 118-122.

Житлом служили переважно напівземлянки квадратної або прямокутної форми, розміром 12-20 кв. м. Стіни зводились з дерев'яного каркасу, обплетеного лозою. Їх обмазували глиною і білили. Відомі і стіни, рублені з колод. Покрівля мала двосхилу форму і споруджувалась з жердин, соломи, очерету та глини. Біля однієї з стін або в центрі житла знаходилось вогнище, обгороджене невисокою кам'яною або глиняною стінкою. Біля житла (іноді всередині) розміщувались погреби і численні господарські ями.

Дослідження пам'яток зарубинецької культури дали цілий комплекс речей побутового призначення. Перш за все – це посуд. Він виготовлявся ліпним способом з глини і випалювався на вогнищі. За характером обробки зовнішньої поверхні посуду він ділиться на два типи: з вилощеною гладкою поверхнею чорного або коричневого кольору і з шершавою поверхнею сірого або світлокоричневого кольору. Перший використовувався, очевидно, як кухонний, другий – для приготування страв або збереження продуктів, води і т.п. Форми посуду різноманітні: горщики, глечики, миски, кухлі і ін. Орнамент небагатий: круглі або овальні ямки, нарізки, вдавлення і т.п.

Знайдені і інші побутові речі: залізні голки, ножі, шила, бритви, елементи одягу, різноманітні прикраси: фібули різних типів, шпильки, кільця, браслети, серги, намисто і т.п. Зустрічається і зброя: невеликі залізні наконечники списів листовидної, ромбовидної і стріловидної форми, бронзові скіфські і залізні сарматські стріли. Виявлені на зарубинецьких поселеннях знаряддя праці дозволяють відтворити господарське життя того часу.[1]

Важливою галуззю господарства було землеробство. Про це свідчать знахідки серпів, кіс, зернотерок і ін. Знаряддя обробітку грунту не дійшли до нас. Очевидно вони були дерев'яні (рала) і не збереглись.

Відбитки зерен на керамічних виробах говорять про те, що вирощували ячмінь, просо, пшеницю, коноплю, льон. З городніх культур – горох і ріпу. Зерно зберігалось у товстостінних корчагах, які зустрічаються на кожному поселенні.

Кліматичні умови сприяли розвитку тваринництва. Аналіз кісток, знайдених на поселеннях, говорить про розведення великої і малої рогатої худоби, свиней, коней. Худоба давала продовольство, одежу, була робочою силою.

Складовою частиною господарської діяльності було мисливство, рибальство, бортництво. Полювали на кабана, оленя, лося, зубра, добували пушного звіра – бобра і куницю. Відомі знаряддя рибальства – залізні гачки, остроги. Використовувались човни, видовбані з товстої колоди. Ловили судака, осетра, сома і меншу рибу.

Археологічні матеріали свідчать про широкий розвиток ремесла. На кожному поселенні простежується металургія і металообробка.

[1] Детальніше див.: Пачкова С.П. Господарство східно-слов'янських племен на рубежі нашої ери (за матеріалами зарубинецької культури). К., 1974.

Залізо добувалось із болотних руд. Виплавка здійснювалась в сиродутних горнах з використанням дерев'яного вугілля. Добуте залізо використовувалось в ковальській справі. Виготовляли ножі різних конфігурацій, серпи, сокири, рибальські гачки, списи, наконечники стріл, різні знаряддя праці і речі домашнього вжитку.

Існувала і кольорова металургія. Бронзу плавили в товстостінних круглодонних посудинах на домашньому вогнищі. З неї виготовляли прикраси і елементи одягу (фібули, шпильки, пряжки і ін.).

Жінки виготовляли посуд. Як уже говорилось, він був ліпним, хоча симетричність корпусу деяких посудин дає підстави допустити використання примітивного гончарного круга ручного типу.

Знахідки грузил і глиняних пряслиць свідчать про розвиток ткацтва. Тканину виготовляли з конопді, льону і шерсті. Обробляли шкіру, хутро, кістку, дерево.

Крім місцевих на зарубинецьких поселеннях зустрічаються і вироби імпортного походження: римські фібули, грецькі амфори, буси з Північного Причорномор'я, речі західноєвропейського виробництва і ін. Вони говорять про наявність товарообміну з іншими регіонами тогочасного світу.

Про духовне життя і вірування мешканців зарубинецьких поселень деяку інформацію дають їх могильники. Головним ритуальним обрядом було трупоспалення. Поховання здійснювалось в ямах, куди поміщався прах купкою або в урні. Туди ж клались речі, головним чином посуд -горщики, миски, кухлі. Курган, очевидно, не насипався.

Слід сказати, що пам'ятки зарубинецької культури на території нашої області ще недостатньо виявлені і досліджені.

4. Племена черняхівської культури.

В першій половині I тис. н.е. на території Південно-Східної Європи виникає нове соціально-економічне і етнічне утворення – так звана черняхівська культура. Назва походить від с. Черняхів Кагарлицького району Київської області, біля якого в 1900-1901 рр. В.В.Хвойка розкопав могильник.

На території нашої області пам'ятки черняхівської культури стали відомі з початку нинішнього століття. Протягом наступного періоду, особливо в другій половині століття, вони активно виявляються і вивчаються. Ще в 1911 р. відомий український археолог, історик і мистецтвознавець, уродженець села Москалівка Роменського району Микола Омелянович Макаренко опублікував інформацію про дві ліпні посудини, знайдені на території розораного могильника в урочищі Дрібні могили біля села Артюхівки. В 70-х роках Лівобережна археологічна експедиція (Горюнов Є., Романова Г.) обстежила цей регіон і виявила черняхівські поселення в околицях сел Артюхівка і

Лісківщина – в урочищі Довгий яр, Стрижаковій балці і балці Вурвулиха, а також біля с.Хоминці на правому березі р.Локня. При розкопках виявлені житла, кераміка, бронзові і залізні речі.

В 1986-1988 рр. археологічна експедиція Сумського державного педагогічного інституту ім. А.С.Макаренка під керівництвом доцента О.І.Журка, проводячи розвідки на території Сумського, Лебединського, Краснопільського, Тростянецького, Недригайлівського і Охтирського районів, виявила 15 невідомих раніше черняхівських поселень (6, с.61). Протягом кількох сезонів цією ж експедицією здійснювались розкопки поселень біля сіл Косівщина, Піщане, Великий Бобрик і смт. Краснопілля. Вони дали матеріал, що відтворює життя і діяльність мешканців цих місць того часу.

В 1986 році ст. науковий працівник Сумського краєзнавчого музею В.В. Приймак виявив поселення і могильник черняхівської культури на південно-західній околиці с. Боромля. В наступні роки ці об'єкти вивчались ст. науковим працівником Інституту археології АН України А.М.Некрасовою.

В 1990 р. при обстеженні майбутньої траси об'їздної дороги Білопілля – Павлівка співробітниця Сумського краєзнавчого музею Л.І.Белінська відкрила поселення на північно-східній околиці райцентру Білопілля (7, с. 3).

Зараз на території нашої області пам'ятки черняхівської культури відомі біля таких населених пунктів, як Суми, Косівщина, Кровне, Піщане (Сумський район), Білопілля, Омельчики (Білопільський район), Успенка (Буринський район), Велика Писарівка, Добрянське, Катанське, Попівка, Рябина, Яблучне (Великописарівський район), Вязове, Селище (Конотопський район), Краснопілля, Великий Бобрик (Краснопільський район), Холодне, Гринівка, Коровинці (Недригайлівський район), Коржі, Ярмолинці, Артюхівка (Роменський район), Боромля (Тростянецький район), Лебедин та ін. Деякі з них досліджені або продовжуються досліджуватись. Так, в селі Успенка розкопано понад 1500 поховань, досліджених старшим науковим працівником Інституту археології АН України Є.В.Махно.

Можна гадати, що і надалі пам'ятки черняхівської культури на Сумщині будуть виявлятись.

З початком вивчення черняхівської культури перед вченими постали питання: до якої етнічної групи належить населення, що її представляє ? Як воно з'явилося на території України ? Яке його місце в процесі становлення східнослов'янського етносу?

В свій час В.В.Хвойка в етнічному відношенні пов'язував черняхівську культуру з зарубинецькою, вважаючи, таким чином, що її носієм було автохтонне слов'янське населення Східної Європи. Цю думку заперечували німецькі і деякі польські вчені, які появу черняхівської

культури на території України пояснюють приходом сюди з північно-західної Європи германських племен, зокрема готів.

Зараз в цій проблемі можна виділити три концепції: частина дослідників відстоюють слав'янську належність черняхівської культури (Є.М.Махно, М.Ю.Брайчевський і ін.), інші (М.І.Артамонов, Ю.В.Кухаренко і ін.) визнають вирішальну роль готських племен у формуванні цієї культури. Але найбільшого визнання набуває концепція, згідно якої носіями черняхівської культури були різноетнічні племена, в тому числі і слов'янські (П.М.Третяков, В.Д.Баран, Н.М.Кравченко, І.С.Винокур, В.В.Сєдов і ін.). (3, с.72). Слід сказати, що на користь цієї думки говорить і антропологічний матеріал. Так, виміри черепів з могильників Сад і Боромля свідчать про наявність сарматського і пізньоскіфського компонентів, а деякі поховання, можливо, належали готам (6, с.63).

Поселення черняхівців розташовувались на південно-східних і південно-західних схилах терас (або заплавах) рік, річечок, струмків чи інших водоймищ. В більшості випадків вони тягнуться смугою, займаючи середню частину схилу. Оборонних споруд поселення не мали.

Головним типом житла була напівземлянка. На Лівобережжі Середнього Дніпра вона мала переважно квадратну форму. Розміри від 6 до 30 кв.м. В одному з кутків або під однією з стін споруджувалось відкрите вогнище на обмазаній глиною площадці або на кам'яній викладці. В деяких житлах виявлені рештки глиняних печей.

Стіни будувались з дерев'яного каркасу, обплетеного лозою і обмазаного глиною. Покрівля була двосхилою, покривалась соломою або очеретом.

Крім напівземлянок існували і наземні житла каркасно-глинобитної конструкції. Їх залишки виявлені на поселеннях біля Боромлі, Артюхівки, Краснопілля (6, с.56,58,61).

Крім жител на поселеннях влаштовувались ями-сховища, глибиною і діаметром до 2,5 м. Крім того споруджувались господарські будівлі, наземні і напівзаглиблені, з такими ж як і у жител стінами і покрівлею.

Про побут черняхівців можна судити із знахідок посуду, елементів одягу, прикрас та інших речей домашнього вжитку. Більша частина черняхівського посуду виготовлена з допомогою гончарного круга. Вона виготовлена із добре підготовленої і якісної глини, має гладку вилощену поверхню темного кольору. Форма і призначення гончарного посуду різноманітні. Це кухонні та столові горщики, миски, глечики, кухлі, вази, кубки і ін. Виготовлялись також великі посудини для збереження зерна. Широко використовувався і ліпний посуд домашнього виробництва.

Висловлюється думка, що деякі форми посуду (горщики, миски) разом з технологією гончарного виробництва черняхівці запозичили з

провінційного римського середовища. Решта форм, особливо ліпного посуду, мають коріння в пізньоскіфській і сарматській культурах (3, с.81). Орнамент посуду складний. В більшості – це геометричні елементи в різних композиціях. Зустрічаються і зображення тварин.

Широко використовувались ножі різних форм, з дерев'яною або кістяною ручкою, шила, ножиці і т.п.

Археологам вдалося приблизно реконструювати одежу черняхівця. Складовою частиною її, очевидно, була довга сорочка, підперезана вузьким поясом з маленькою пряжкою. Вона виготовлялась з шерсті або полотна. Зверху одягався плащ, застебнутий на плечах фібулами. Взуття мало форму чобітка. Мешканці черняхівських поселень охоче використовували прикраси. Найчастіше це – різної форми підвіски, намисто. Зустрічаються також серги, скроневі кільця, браслети.

Господарство черняхівців мало чим відрізнялось від господарства зарубинецьких племен. Але у них простежується значний прогрес в розвитку знарядь праці, особливо землеробської. На поселеннях зустрічаються залізні деталі знарядь оранки – наральники і чересла. Для городніх робіт застосовували мотики, лопати з залізними оковками. Збирали врожай переважно серпами, але широко використовувались і коси. Зернотерки, якими мололи зерно, почали замінюватись жорнами, що в кілька разів збільшувало продуктивність праці. Для виготовлення крупи використовувались ступи. Серед злаків найбільш поширеною була пшениця. Вирощували також ячмінь, овес, просо, жито, горох, чечевицю, коноплю. Зерно зберігалось в круглих ямах, нижня частина яких іноді обпалювалась.

В тваринництві головне місце посідала велика рогата худоба. Аналіз кісток, знайдених на поселеннях, свідчить, що вона складала 40 % стада. Приблизно по 25 % становила мала рогата худоба і свині, а 10 % – коні.

Кістки і яєчна шкаралупа на поселеннях говорять про розведення домашньої птиці, зокрема курей.

Певну роль в господарстві відігравало рибальство і мисливство, хоча невелика кількість кісток диких звірів на поселеннях дає змогу робить висновок, що значення останнього зменшилось (3, с.90).

Помітний прогрес порівняно з попереднім періодом спостерігається і в розвитку ремесла. Досить велика кількість металевих виробів на черняхівських поселеннях, а також залишки шлаків і криці свідчать про металургію і металообробку. Залізо добували з болотної руди в спеціальних горнах циліндричної форми з обмазаними глиною стінками.

Із заліза місцеві ковалі виробляли знаряддя праці для землеробів і ремісників, зброю і спорядження для вершника, зброю, прикраси, речі домашнього вжитку. Серед археологічних матеріалів відомі 57 назв виробів із заліза і сталі, знайдених на черняхівських пам'ятках.

Численні речі з кольорових металів свідчать про розвиток кольорової металургії. Як сировина використовувалась мідь, срібло, рідше

золото. Звідки вони поступали, невідомо. З кольорових металів, переважно мідних сплавів, виготовляли елементи одежі і прикраси: фібули, пряжки, різні підвіски, серги, браслети і т.п. З домашніх речей – голки, шила, іноді – ножі.

Широкого поширення набуло гончарство. Гончарні горни виявлені на багатьох черняхівських поселеннях, в тому числі біля с. Коровинці, Боромля. Вони мали двоярусну конструкцію: знизу – топка, над нею -камера для обпалення посуду. Гаряче повітря поступає в камеру через спеціальні отвори. Асортимент черняхівського посуду досить великий, про що вже говорилось.

Знахідки пряслиць, грузил, сліди ткацького верстака (с.Артюхівка) говорять про розвиток ткацтва, а численні гребінці різної конструкції і форми – про обробку рогу і кістки.

Вважається, що металообробка і гончарство в той час уже виділились у самостійне виробництво.

Спеціалізація ремісницького виробництва і початок відокремлення його від землеробства, а також поліетнічний склад населення черняхівської культури стимулювали, очевидно, внутрішній товарообмін. Але простежити його важко.

Зате наявність речей немісцевого виробництва досить ясно говорить про зовнішньоекономічні зв'язки. З греко-римського світу поступав посуд (амфори, скляні, фаянсові, червонолакові вироби), дорогі тканини, вина, масла, з Прибалтики – фібули, янтар, з Закавказзя - сердолик, з берегів Індійського океану – раковини і т.п. В свою чергу в межі Римської імперії вивозили продукти сільського господарства, до варварських країн – вироби ремесла.

Про соціальну структуру черняхівського суспільства чіткого уявлення немає. З одного боку, наявність великих поселень з наземним житлом, багаті поховання, скарби наводять на думку про соціальну нерівність, існування територіальної общини, племінних організацій, а можливо і союзів племен. З іншого боку, відомі невеликі поселення переважно з напівземлянками, груповим розташуванням жител, ліпною керамікою свідчать про низький рівень соціальної організації. Подібні протилежності пояснюються, очевидно, різноетнічним складом населення черняхівської культури, куди входили племінні групи з неоднаковим рівнем суспільного розвитку.

Про духовне життя тогочасного суспільства певне уявлення дає вивчення могильників. Для поховального обряду черняхівців характерне і трупопокладення (інгумація) і трупоспалення (кремація).

Трупопокладення здійснювалось в прямокутних ямах головою на північ або захід. В окремих випадках в ямах простежуються сліди дерев'яних конструкцій. Поховання з трупоспаленням здійснювалось двома способами – з урною або без урни. Кремація здійснювалась за межами могильника.

В усіх випадках покійного супроводжує набір речей особистого вжитку (фібули, пряжки, буси, гребінці), а також тих, що пов'язані з культом померлих – посуд з харчами, власні знаряддя праці (ніж, шило, голка, прясліця і ін.). В деяких похованнях зустрічається зброя. Складовою частиною поховального обряду стає поминання померлого -тризна. Вона відбувалась тут же на могилі в момент поховання або через деякий час. Деякі прикраси черняхівців відігравали роль амулетів, завдання яких – оберігати людину від злих сил.

Найвищий розквіт черняхівської культури припадає на III - IV ст. В кінці IV ст. починається занепад, пов'язаний з появою в південних степах готів. Значні, переважно південні регіони черняхівської культури були спустошені. Слов'янська частина населення черняхівської культури, що залишилась в лісостеповій смузі сучасної України, в наступний період бере участь у формуванні нових етнокультурних спільностей, провідне місце в яких зайняв слов'янський елемент.

Література

1. Археология Украинской ССР. К., 1985, т.1.
2. Археология Украинской ССР. К., 1986, т.2.
3. Археология Украинской ССР. К., 1986, т.3.
4. История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. К., 1980.
5. Пачкова С.П. Господарство східно-слов'янських племен на рубежі нашої ери (за матеріалами зарубинецької культури). К., 1974.
6. Проблемы археологии Сумщины. Сумы, 1989.
7. Проблеми ранньослов'янської і давньоруської археології Посейм'я. Білопілля, 1994.
8. Тезисы докладов и сообщений Первой Сумской областной научной историко-краеведческой конференции. Сумы, 1990.

Розділ III.

СЛОВ'ЯНИ НА ТЕРИТОРІЇ СУМЩИНИ НАПЕРЕДОДНІ УТВОРЕННЯ КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ VII-X ст. ВОЛИНЦЕВСЬКІ І РОМЕНСЬКІ СТАРОЖИТНОСТІ

В VI ст. н.е. в працях візантійських авторів, таких як Прокопій Кесарійський, Менандр Протиктор, Маврікій Стратег, Феофілакт Сімоката, готського історика Йордана з'являється інформація про слов'ян, які виступають під іменем венедів, антів та склавінів.

Особливо цікава інформація про антів. Розповідається, що вони перебували на стадії зародження держави, мали своїх політичних діячів, вели боротьбу з готами, нападали на Візантію. М.С.Грушевський вважав антів безпосередніми предками українців. Вони, писав він, – "то представники тих племен, що утворили етнографічну цілість, яку тепер звемо українською" (2, с.176).

Проживали анти і в нашому краї. Нащадки їх, вважають історики, залишили тут так звані волинцевські та роменські старожитності, досліджені в басейнах Десни, Сейму, Сули, Псла, Ворскли. Формувались ці старожитності переважно на основі пеньківської та колочинської культур. Помітний вплив на їх розвиток мала алано-болгарська салтівська культура Дінця, Середнього та Нижнього Дону (3, с. 133). І волинцевські, і роменські старожитності відносяться до пам'яток ранньослов'янського походження. Розглянемо їх конкретно.

Волинцевські старожитності або волинцевська археологічна культура одержала свою назву від с. Волинцеве Путивльського району, біля якого є давнє поселення і могильник. Датуються вони VII-VIII ст. н.е.

Поселення знаходиться на невисокому мисі р. Горн, притоки Сейму, в урочищі Стан. Археологічні роботи почались тут в 1948 р. ст. науковим працівником Інституту археології АН України Д.Т.Березовцем. Потім вони продовжувались в 1949, 1953, 1965,1966, 1980 і 1981 роках. В ході цих робіт було виявлено рештки жител, виробничих приміщень, багато кераміки, а також інші речі побутового і господарського призначення.

Мешканці поселення проживали в землянках або напівземлянках квадратної чи прямокутної форми, розміром від 12 до 36 кв. м. Більшість помешкань мала стіни, плетені із лози і обмазані глиною, в деяких вони були оббиті плахами, а в окремих – зроблені з колод товщиною 0.25-0.3 м., обтесаних з середини і скріплених на кутках "в обло".

Підлогою служила утрамбована глина. В одному з кутків приміщення знаходилась піч, зроблена з глини. Для збереження продуктів обладнувалась яма, глибиною від половини до півтора метра від рівня підлоги. Стіни таких ям обмазувались глиною, зверху вони закривались дерев'яною кришкою.

Господарські приміщення розміром були більшими за житлові. В них виявлено сліди виробничої діяльності, зокрема, виготовлення заліза.

Посуд, яким користувались мешканці поселення, зроблений переважно ліпним способом. Це посудини різної форми і призначення з грубою поверхнею і примітивним орнаментом. Зустрічається і посуд, виготовлений на гончарному крузі з добре вимішаної глини. Він має гладку поверхню чорного або темнокоричневого кольору і орнамент з хвилястих і горизонтальних ліній, між якими розміщуються косі відбитки гребінчатого штампу і т.д.

На поселенні знайдені сільськогосподарські знаряддя (наральники, уламки серпа, коси-горбуші), речі домашнього вжитку (ножі, шила, проколки і т.п.) і військового спорядження (наконечник дротика, кольчужні пояси, залізні і бронзові деталі піхов меча чи шаблі), прикраси.

Волинцевське поселення забудовувалось без якогось певного плану. Оборонних споруд воно також не мало.

Поблизу с. Харівка Путивльського району в 1949 р. знайдено скарб. Він знаходився в посудині волинцевського типу і містив в собі прикраси VIII ст.: 11 серег, 10 браслетів, 15 шийних гривн, 6 фібул та інші речі. Частина археологічних матеріалів, знайдених біля с. Волинцеве, знаходиться в Путивльському краєзнавчому музеї.

Цікаве поселення ранніх слов'ян знаходиться біля села Битиця Сумського району. За основним археологічним матеріалом його відносять до поселень волинцевського типу. Але воно має ряд своїх особливостей: розташоване на високому мисі і оточене двома рядами валів і ровів, що дає право називати його не просто поселенням, а городищем. Наявність оборонних споруд[1], що взагалі не характерно для ранньослов'янських поселень, велика кількість гончарної кераміки (56% всієї знайденої, у Волинцевому вона складала до 10%), засобів праці і предметів озброєння, виготовлених із заліза, робить його унікальним і, як вважає один із дослідників цього поселення О.В.Сухобоков, "дають підставу говорити про його виключність серед ранньослов'янських пам'яток другої половини І-го тис. н.е. не тільки на Лівобережній Україні, а й у Східній Європі в цілому".

В 1984 р. на Битицькому городищі був знайдений скарб, який містив переважно сільськогосподарські знаряддя (серпи, коси-горбуші і ін.), а також прикраси: 96 скляних бус голубого, синього, зеленого, жовтого і молочного з червоним покриттям кольорів, 26 спіралевих пронизок, 3 бубончики і зливок з олова та свинцю (7, с. 79-80, 100).

Городище продовжує вивчати експедиція Інституту археології АН України. Тут працювали або працюють, О.В.Сухобоков, В.В.Приймак, С.П.Юренко та ін.

[1] Правда є думка про те, що ці захисні споруди (вали і рови) відносяться до скіфо-сарматського часу (див. Археология Украинской ССР, К., 1986, т. 3, с. 195).

Унікальність названого городища привела деяких дослідників до думки про його особливу роль в ранньослов'янському світі. Так, сумський археолог Приймак В.В. вважає, що в VIII ст. склався волинцевський союз племен, верхівка якого перебувала на Битицькому городищі. Саме ж городище по своїй політичній ролі не уступало Києву, Чернігову, Старій Ладозі. Воно, як і названі міста, було центром формування східнослов'янської державності. Але цей процес не завершився, оскільки його носії – племінна верхівка була не місцевого походження, а прийшлою, тісно зв'язаною з Хазарією. Тому усобиці в Хазарському каганаті початку IX ст. привели до загибелі Бітицького центру. Формування державності на Дніпровському Лівобережжі обірвалось (6, с. 26-47).

* * *

Археологічні дослідження Сумщини виявили на її території ще одну групу ранньослов'янських старожитностей, відомих в науці як пам'ятки роменської культури. Вони стали відомі на початку XX ст. завдяки працям відомого українського історика, археолога і мистецтвознавця, Миколи Омеляновича Макаренка (1877-1936).

В 1901 р. М.О.Макаренко почав, а в 1906, 1907, 1920 і 1924 роках продовжив дослідження ранньослов'янських поселень в околиці м.Ромни, зокрема, городище Монастирище. Ці дослідження і виявили групу пам'яток, які мали свої особливості і одержали назву роменських. Пам'ятки роменського типу потім були відкриті на широкій території Дніпровського Лівобережжя по берегах рік Десни, Сейму, Сули, Псла, Ворскли і Сіверського Дінця. Вони ще називаються роменсько-борщевськими, від села Борщево Воронізької області. Датуються VIII-X ст.

В 1952-1954 рр. було розкопано і повністю досліджено городище VIII-IX ст. біля колишнього хутора Ново-Троїцького, недалеко від села Пристайлове Лебединського району. Були виявлені рештки понад 50 жител, близько 100 господарських і виробничих будівель, знаряддя праці, озброєння, прикраси, а також обгорілі зерна пшениці, жита ячменю, і проса.

Дослідник Новотроїцького городища І.І.Ляпушкін на основі добутих матеріалів зробив реконструкцію поселення, його забудову, зовнішній вигляд жител і т.п. Сліди пожару, а також обгорілі останки людей, знайдені в багатьох житлах, дають можливість припустити, що Новотроїцьке городище загинуло в результаті погрому, вчиненого кочівниками, можливо, печенігами.

Городища роменського типу досліджуються біля с.Ницаха Тростянецького району, в урочищі Городище поблизу с. Кам'яного Лебединського району та інших місцях.

Роменські поселення розміщуються головним чином на підвищених, оточених природними перешкодами або болотистих, важкодоступних місцях. Найчастіше ранньослов'янське населення використовувало для свого поселення городища скіфського часу. Городища захищались оборонною лінією із валу і рову. На городищах біля сел Ніцаха і Кам'яного вали були укріплені камінням, а на вершині їх збудована дерев'яна стіна. Поселення, віддалені від степу, укріплень не мали.

Городища заселялись без якогось заданого плану, будівлі розташовувались не по лінії, а групами, "гніздами". Проміжок між житловими будівлями займали будівлі господарського призначення. Ні дворів, ні садиб при житлах не виявлено.

Житлом служили напівземлянки прямокутної форми, заглиблені в грунт від 0,5 до 1,2 м. Їх розмір – від 9 до 25 кв. м. Стіни жител будувались із стовпів, обплетених лозою і обмазаних глиною. На заглибленій частині вони ще облицьовувались плахами, закріпленими стояками або лісою, обмазаною глиною. Використовувались і зрубні конструкції. Так, на Волокитинському городищі була знайдена землянка, нижня частина стіни якої була складена з колод товщиною 25-30 см скріплених під прямим кутом.

При дослідженні селища біля с. Кам'яного був виявлений ступінчатий вхід в житло з облицьованою деревом підошвою. Перед входом, очевидно, споруджувався навіс. Сліди від його стовпів виявлені на цьому ж поселенні. Криша житла невисока з двома схилами. На стіні, протилежній до входу, знаходилось вікно.

В одному із кутків житлового приміщення стояла глиняна піч кубовидної або продовгуватої форми з арочним склепінням. Дим виходив через опалювальний отвір і витягувався через вікно.

Своєрідним елементом інтер'єру роменських жител були "лежанки" або "прилавки", вирізані із грунту під час спорудження землянки. Можливо вони служили для відпочинку.

Біля жител знаходяться господарські ями. Вони грушевидної форми. Верхній діаметр становить приблизно від 0,5 до 1,5 м, нижній – від 0,7 до 2 м, глибина – до 3 м. Стіни ям обмазувались глиною, а отвір, очевидно, закривався якимсь дерев'яним перекриттям.

На Новотроїцькому поселенні виявлена і наземна господарська споруда прямокутної форми, розміром до 9 кв. м. Стіни її споруджені з тісно поставлених колод. Всередині знайдено рештки вогнища і господарської ями.

З речей домашнього вжитку на роменських поселеннях найбільш представлений посуд. Він виготовлений ліпним способом, досить грубий, не завжди добре обпалений. Колір переважно темно-бурий, на зломі – чорний.

Асортимент посуду не широкий. Це – в основному кухонні горшки, різної форми і призначення, глечики, миски, а також глиняні сковорідки. Всі вони прикрашені простим орнаментом: горизонтальні та хвилясті лінії в різних комбінаціях, гребінчатий та вірьовочний штамп і т. п.

На деяких поселеннях (Монастирище) знайдені уламки посуду, виготовленого на гончарнім крузі. Є думка, що перші такі вироби з'являються в кінці IX ст.

На роменських поселеннях знайдені і інші предмети побуту: різні кістяні проколки, шила, ножі, кресала, ножиці, точильні бруски, жорна, а також прикраси.

Досить широкий асортимент знарядь праці: землеробські, ремісничі, рибальські і т.п.

Зброя і військове спорядження зустрічаються рідко (на Новотроїцькому поселенні знайдено уламок меча).

Названі вище пам'ятки роменської культури найбільш досліджені. Але на території Сумської області є цілий ряд інших поселень і городищ роменського типу. Вони розташовані біля населених пунктів: Вири, Гуринівка (Білопільський район), Червоне, Баничі, Яструбщина, Сваркове, Слоут, Тополя (Глухівський район), Хижки (Конотопський район), Миропілля, Великий Бобрик, Велика Рибиця (Краснопільський район), Камінь, Литвиновичі, Червоний Ранок (Кролевецький район), Кам'яне, Курган, Гірки (Лебединський район), Капустинці (Липово-Долинський район), Деркачівка (Недригайлівський район), Охтирка, Куземине, Стара Іванівка, Чернеччина (Охтирський район), Путивль, Бунякіне, Чорнобривкіне (Путивльський район), Глинськ, Артюхівка, Великі Будки, Ведмеже (Роменський район), Зелений Гай, Могриця (Сумський район), Тростянець.

Господарство.

Вивчення археологічного матеріалу поселень і городищ волинцевського та роменського типів дозволяє скласти уявлення про господарське життя ранніх слов'ян.

Основою їх економіки було землеробство. На території нашої області в смузі Лісостепу, очевидно, застосовувалась парова система з двопільними або трипільними сівозмінами, а в лісовій частині – підсічна. Знаряддями праці в землеробстві були наральники , мотики, сапи, серпи, коси-горбуші (знайдено у Битиці, Волинцевому, Новотроїцькому, Кам'яному, Ніцасі). Унікальна знахідка на Новотроїцькому городищі – обгоріле зерно -свідчила, що сіяли жито, пшеницю, ячмінь, просо. Знайдені на інших поселеннях горох, овес, конопля, льон. Зерно зберігали в спеціальних ямах, про які вже говорилось, мололи зернотерками, жорнами.

Другим напрямом сільськогосподарської діяльності було тваринництво. Залишки кісток на поселеннях свідчать про розведення коней, великої рогатої худоби, свиней і малої рогатої худоби.

Джерелами добування продуктів харчування були також мисливство, рибальство, бортництво, збиральництво.

Значне місце у виробничій діяльності займало ремесло. Серед його видів найбільшого поширення набула, очевидно, металообробка. Рештки горна, шлаку, залізної криці знайдено на Волинцевському поселенні, Кам'яному, Ніцасі. Відомі і знаряддя праці давньослов'янських ремісників: наковальня, ковальські кліщі, пробойники і т.п. Аналіз виготовлених ними речей свідчить про застосування таких способів обробки металу, як гаряче і холодне кування, зварювання, цементація та ін. Речі металообробного ремесла різноманітні. Це – знаряддя обробки землі, ремісничого виробництва, сокири, рибацькі гачки, голки для плетіння сіток, ножі, різні побутові речі, зброя.

При дослідженні Новотроїцького городища були виявлені сліди обробки кольорових металів. Там же була зібрана колекція речей з срібла і бронзи. Як уже говорилось, серед речей битицького скарбу був знайдений зливок олова та свинцю.

Слов'яни мали своїх ювелірів, що виготовляли прикраси. Набір цих прикрас був досить різноманітний: височні спіральні кільця, шийні гривни, браслети, серги, перстні, різні підвіски і ін. Вивчення цих речей показує, що майстри знали найрізноманітніші способи роботи з ювелірними виробами: лиття, штампування, паяння, зварку різних металів і ін.

Розвивались і інші види ремесел. Знахідки керамічних пряслиць свідчать про ткацтво, численні речі з кістки і рогу – про косторізне виробництво, залишки дерев'яних будівель, а також такі інструменти, як сокири, ложкорізи, тесла, стамески, долота та ін. – про обробку дерева.

Широкого поширення набуло виробництво посуду. Правда, воно базувалось на простій технології – посуд виготовлявся ліпним способом. Але в IX ст., як уже зазначалось, з'являється і гончарний круг. Вдосконалюється і система випалювання гончарних виробів.

Можна допустити, що деякі види ремісничого виробництва, такі як обробка металу, ювелірна справа, гончарство почали виділятися в окрему галузь.

Розвиток сільського господарства і ремесла, яке знаходилось на стадії обособлення, очевидно, приводили до виникнення внутрішнього товарообміну між окремими виробниками та регіонами. Але простежити це неможливо.

Зате є достовірні свідчення про торговельні зв'язки ранніх слов'ян з зовнішнім світом. Так, в Битицькому скарбі зберігались скляні буси з ознаками сірійської виробничої технології VIII-IX ст.(7, с. 100). Серед кераміки волинських і роменських поселень виявлені уламки гончарного посуду, що належить до так званої салтовсько-маяцької культури VIII-IX ст. (назва від могильника біля с. Верхнє Салтово Харківської області і Маяцького городища Воронізької області). До цієї ж культури належать фрагмент дзеркала і серга з Новотроїцького городища, вудила і стремена з Битиці, елементи поясного набору з

Кам'яного і інші речі. Все це говорить про зв'язки з кочовим і напівкочовим населенням, що входило до складу Хазарського каганату. Крім того серед ранньослов'янських старожитностей того періоду знайдені амфори, виготовлені в північному Причорномор'ї і Криму. На Новотроїцькому городищі і на могильнику біля с. Кам'яне знайдено східні монети VIII-X ст. (1, с. 209).

Суспільні відносини.

Суспільні відносини ранніх слов'ян, очевидно, перебували на стадії розкладу родового ладу. Невеликий розмір жител, що мали навколо себе господарські споруди, дозволяють допустити, що основою господарського осередку була сім'я.

Сім'ї об'єднувались в общини, при цьому об'єднувались не стільки на основі родинних, скільки економічних зв'язків. Таким чином, це була територіальна або сусідська община.

Община була колективним власником землі. Земля передавалась, з періодичними переділами, окремим сім'ям, які її і обробляли.

Очевидно в VIII-X ст. в общині відбувався процес соціального розшарування, зростання заможності і підвищення ролі окремих осіб, старійшин. На цю думку наштовхують битицький, харівський, новотроїцький та ін. скарби. Заховані в них цінності могли належати багатим сім'ям. Про соціальну нерівність свідчить і наявність багатих і бідних поховань.

Духовне життя.

Духовна культура східнослов'янських племен, відповідала рівневі їх соціально-економічного і політичного розвитку. Найважливішою складовою частиною її була первісна релігія.

Про релігійні погляди, уявлення про життя і смерть дають нам могильники, дослідження яких дозволяє реконструювати обряд поховання померлих.

Найбільш ранні могильники (VII-VIII ст.) виявлені на території нашої області біля сіл Волинцеве Путивльського району, Гуринівка і Нові Вирки Білопільського району, Катанське Великописарівського району, Коровинці Недригайлівського району.

Найповніше досліджений могильник біля с. Волинцеве. На його території розкопано 17 поховань. Їх вивчення показує, що обряд поховання здійснювався таким чином: на спеціальних площадках, вистелених колодами, труп покійного спалювався. Прах поміщався в посудину. Туди ж клались речі, переважно прикраси: скляні буси, браслети і т.п. Потім урна з прахом і речами закопувалася в землю. Курган не насипався (а можливо і насипався, але невисокий, так що з часом від нього

не залишилось і сліду). Волинцевські поховання різні за кількістю речей, що дає привід говорити про появу соціальної нерівності.

В наступний період (період роменської культури) в поховальному обряді відбуваються зміни. Автор "Повісті давніх літ" його описує так: "А коли хто вмирав – влаштовували вони тризну над ним, а потім розводили великий вогонь і, поклавши на вогонь мерця, спалювали. А після цього, зібравши кості, вкладали у невеликий посуд і ставили на придорожному стовпі". (5, с. 9).

Можливо оце прагнення підняти прах покійного над поверхнею землі ("ставили на придорожному стовпі") і привело до появи у слов'ян курганів. Це сталося, на думку дослідників, в IX ст. (9, с. 138).

Спочатку поховальна урна поміщається у верхній частині кургану (можливо ще раніше вона взагалі стояла на кургані), з часом її заглиблюють у насип, спершу на 1/4 висоти, потім наполовину, нарешті ставлять на горизонті під курганом.

Поховання VIII-X ст. бідні на речі, проявів соціальної диференціації тут не простежується. Деякі дослідники пов'язують це з можливістю появи в ранньослов'янському середовищі якоїсь ідеології, яка стверджувала рівність людей перед лицем смерті.

На території нашої області могильники VIII-X ст. виявлені біля с. Гуринівка Білопільського району, Велика Рибиця Краснопільського району, Камінь, Литвиновичі Кролевецького району, Коровинці Недригайлівського району, Куземине, Стара Іванівка Охтирського району, Бояро-Лежачі Путивльського району, Зелений Гай, Шпилівка Сумського району, Тростянець.

Свої релігійні обряди східнослов'янські племена здійснювали в спеціальних святилищах. В джерелах вони називаються "ідольські храми", "требища" і т.п. Для захисту від злих сил (упирів, злиднів, лісовиків і т.п.) використовувались амулети, магічні знаки, замовлювання. На Волинцевському поселенні знайдені просвердлені ікла ведмедя, астрагали (хребетні кістки).

Існували різні обряди, присвячені порам року, сільськогосподарським роботам, приходу весни, літньому сонцестоянню і т.п.

Певного розвитку набуло мистецтво. Про художні смаки ранніх слов'ян розповідає орнамент на посуді, прикраси, ювелірні вироби. Характерною прикрасою були спіральні кільця. Жінки носили їх по 2-4 з кожного боку голови біля скроні. Голова прикрашалась також срібною пластиною на лобі з мідними підвісками. Одежа прикрашалась пряжками, фібулами з різним орнаментом і т.п.

Волинські і роменські старожитності дослідники пов'язують з формуванням одного з найбільших східнослов'янських племен -сіверян. "Повість давніх літ", розповідаючи про розселення східнослов'янських племен і про їх назви, говорить про них так: "А другі ж сіли на Десні, і по Сейму, і по Сулі і називалися сіверянами" (5, с. 3).

Походження терміну "сіверяни" не з'ясоване. Деякі вчені допускають, що в дніпровському лісостеповому Лівобережжі до слов'ян проживала якась племінна група іраномовного населення з такою назвою. Вона асимілювалась в слов'янському середовищі, залишивши йому свій етнонім. (9, с. 138, 140).

Проживаючи в лісистій і болотистій місцевості, сіверяни, мабуть, не відзначались високим соціальним розвитком. Організація побуту, відносини в сім'ї, традиції і звички їх містили в собі багато архаїчного, залишеного попередніми епохами. Автор "Повісті давніх літ", давши схвальну характеристику полянам, про сіверян пише так: "жили вони в лісі, яко всякий звір, їли все нечисте і срамослов'я було у них перед батьками і невістками. І весіль не бувало у них, а ігрища між селами. І сходились вони на ігрища, на пляси і на всякі бісовські пісні, і тут умикали жінок собі,- з якою ото хто умовився. Мали вони по дві і по три жони" (5, с. 8-9).

Зміцнення влади общинної верхівки, зближення між сусідськими общинами сприяли консолідації населення і виникненню більш широких об'єднань. В історичній науці утвердилась думка, що сіверяни, про яких говорить "Повість давніх літ" не плем'я, а союз племен під такою назвою. В його межі входила і територія нинішньої Сумської області.

Про політичну історію сіверян періоду до утворення Київської Русі свідчень не дійшло до нас майже ніяких. Можна допустити, що як одні з безпосередніх сусідів полян сіверяни не завжди мали з ними дружні стосунки. Так думати дає можливість повідомлення автора "Повісті давніх літ" про те, що після смерті полянського князя Кия і його братів, поляни "утискувалися деревлянами та іншими навколишніми племенами". (5, с. 10).

Достовірно відомо лише те, що в середині IX ст. сіверяни, як і ряд інших східнослов'янських племен, платили данину хутром Хазарському каганату (5, с. 12).

Література

1. Археология Украинской ССР. К., 1986, т. 3.
2. Грушевський М. Історія України-Руси. К., 1991, т. 1.
3. Залізняк Л. Нариси стародавньої історії України. К., 1994.
4. История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. К., 1980.
5. Літопис Руський. К., 1989.
6. Приймак В.В. Територіальна структура межиріччя середньої Десни і середньої Ворскли VIII- поч. IX ст. Суми, 1994.
7. Проблеми археології Сумщини. Суми, 1989.
8. Проблеми ранньослов'янської і давньоруської археології Посейм'я. Білопілля, 1994.
9. Седов В.В. Восточные славяне в VI-XIII вв. М., 1982.

Розділ IV.

СУМЩИНА В ЕПОХУ КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

1. Археологічні пам'ятки давньоруського походження на території Сумщини.

В IX-X ст. на території Східної Європи склалася східнослов'янська держава – Київська Русь – одна з найбільших держав тогочасної Європи.

Після об'єднання Новгородської і Київської земель (882 р.) і визначення Києва як столиці нової держави – "матері городів руських", почалось об'єднання навколо нього навколишніх слов'янських племен. Одними з перших були приєднані сіверяни. "Повість давніх літ" розповідає про це так: в 884 році "пішов Олег на сіверян і побідив сіверян і наклав на них данину легку. І не велів він їм данину хазарам давати, сказавши: "Я їм противник, і вам нічого давати" (5, с. 13-14).

Так територія нинішньої Сумської області ввійшла до складу Київської держави. Частина її (Роменщина) належала до Переяславського князівства, решта – до Чернігівського. В кінці XI ст. із Чернігівського князівства виділилось Новгород-Сіверське і ця територія Сумщини відійшла до його складу.

Період Київської Русі був для Сумщини періодом її інтенсивного заселення. Про це свідчить порівняно велика кількість на її території давньоруських міст, городищ і поселень. Можливо це було результатом великокняжої політики, спрямованої на захист кордонів держави. "Повість давніх літ" під 988 роком так говорить про діяльність Володимира в цьому напрямі :"І сказав Володимир: "Се недобре є, що мало городів навколо Києва". І став він городи зводити по Десні, і по Остру, і по Трубежу, і по Сулі, і по Стугні. І став набирати мужів ліпших із словен, і з кривичів, і з чуді , і з вятичів і ними населив він городи, бо була війна з печенігами" (5. с. 67). Може саме тоді на старих слов'янських городищах були закладені такі відомі давньоруські міста як Глухів (992)[1], Ромни (1096), Путивль (1146). На деяких з них проводились серйозні археологічні дослідження.

Перше місце серед давньоруських міст на території нашої області займав Путивль – важливий стратегічний пункт і ремісничо-торговий центр.

Археологічне дослідження Путивля почалось в 1947 р., коли ст. науковий працівник Інституту археології Д.Т. Березовець провів на його території розвідки. З 1959 р. починаються стаціонарні розкопки на урочищі Городок в центрі міста. Їх організували Путивльський краєзнавчий музей і Інститут археології АН України під керівництвом ст. наукового працівника інституту В.А. Богусевича. В 1965 р. в цій

[1] В дужках названа дата першої згадки міста в історичних джерелах.

роботі взяв участь академік Б.О. Рибаков, а з 1979 р. дослідженням займається експедиція Інституту археології АН України під керівництвом ст. наукового працівника О.В. Сухобокова.

Розкопки показали, що на території Путивля в VIII-X ст. існувало кілька поселень роменської культури. Вони розташовувались в урочищах Городок, Нікольська Гірка, Коптева Гора. Природним центром їх було городище Городок. Тут і виник давній Путивль.

На Городку знаходився дітинець давнього Путивля. Тут стояв княжий двір. В центральній частині городка виявлено фундамент кам'яної двірцевої церкви. Аналіз будівельного матеріалу, зокрема, відсутність штукатурки і слідів фрескового живопису привели дослідників до думки про те, що церква будувалась напередодні монголо-татарської навали і не була добудована.

Дітинець мав оборонні споруди; земляний вал і стіна, зведена з дерев'яних зрубів, наповнених землею.

На північ від дітинця знаходився посад – та частина міста, де проживало торгово-ремісниче населення. Посад був оточений стінами (острог), які напівколом охопили його територію і впиралися західним і східним кінцями в яри.

На території Городка були виявлені рештки жител, майстерень, ям-погребів.

Слід сказати, що на території нашої області є цілий ряд давньоруських міст, які згадуються в літописах, але місцезнаходження яких довгий час було невідоме, оскільки населених пунктів з такими назвами зараз не існує. Це такі міста як Вир (1113 р.), В'яхань (1147), Попаш (1147), Зартий (1160) та ін.

В локалізації цих літописних міст велику роботу провів видатний краєзнавець минулого століття, професор, інспектор та ректор Московської духовної семінарії Філарет. В 1848 р. він був переведений до Харкова в сані єпископа, через деякий час став харківським архиєпископом, а з 1857 р. – чернігівським. Проживаючи в Харкові та Чернігові, Філарет активно займається вивченням місцевої історії. Його історико-статистичні описи Харківської та Чернігівської єпархій і зараз користуються величезною увагою серед істориків і краєзнавців.

В своєму "Историко-статистическом описании Харьковской епархии" (відділ III) Філарет привів витяги з грамоти Петра I від 25 січня 1704 р. та опису Білопілля, складеного чиновником Терентовським в 1774 р. в яких говорилось, що Білопілля засноване на "старому Вирському городищі." (8 с. 59). Є ще один документ, який говорить про те ж. В 1672 р. путивльський воєвода Г. Ромодановський повідомляв в Москву про те, що для поселення українців, що прибули з-за Дніпра, "построил город Белополье на старом Вирском городище". Все це свідчило, що літописне місто Вир знаходилось на місці сучасного Білопілля.

В 1958-1959 рр. експедиція Путивльського краєзнавчого музею і Інституту археології АН України, очолена В.А. Богусевичем, почала досліджувати давньоруське місто Вир. В 1985-1993 рр. дослідження міста проводив В.В. Приймак. Обидві експедиції розкрили понад 750 кв. м. площі Вирського городища, що дало можливість скласти уявлення про місто і датувати його заснування.

Місто Вир розташовувалось на лівому березі р. Криги при впадінні її у р. Вир (притока Сейму). На піднятому над заплавою ріки мисі знаходився дітинець, оточений валом і ровом. На території, що прилягала до укріплень, розташовувались житлові і господарські будівлі, центральна частина фортеці була вільною. Під час розкопок дітинця були виявлені сліди наземних будов, напівземлянок, господарські ями, давньоруська кераміка, уламки амфор, гребінці, прикраси та ін. Знайдений матеріал дозволяє припустити, що Вир виник десь в кінці XI ст.

З південного, східного і західного боків до дітинця прилягав посад. Можливо він теж мав деякі оборонні споруди. На посаді були розкопані напівземлянки, господарські ями.

Вир був, очевидно, центром округи, відомої як Вирська волость, яку Б.О. Рибаков назвав "воротами Руської землі" і яка мала завдання закрити "полю ворота".

Формування цієї волості, як системи фортець, покликаних захистити рубежі Київської держави від половців, почалось в кінці XI ст., коли були побудовані укріплення Вира, Зартого і В'яханя. В першій половині XII ст. там виникає літописне місто Попаш. Всього в XII - середині XIII ст. на території Вирської волості існувало не менше 25 населених пунктів (8, с. 27).

Філарет також привів свідчення актів 1638 і 1642 р. про Деханівське городище на р. Терн (права притока Сули) в центрі села Городище Недригайлівського району і висловив думку, що на цьому місці знаходився давньоруський В'яхань. В 1959 р. В.А. Богусевич, а в 1972 працівник Інституту археології АН СРСР Ю.Ю. Моргунов здійснили в с. Городище розвідувальні роботи. Обидва дослідники погодились з думкою Філарета, встановивши, що городище споруджене в кінці XI ст. і може бути рештками м. В'яхань (8, с. 26, 50).

З більшою або меншою вірогідністю розв'язане питання і про місцерозташування інших літописних міст. Так, є думка, що місто Зартий було розташоване на березі Сейму в урочищі Курган біля села Волинцеве Путивльського району, а Попаш – на Сулі біля с. Засулля Недригайлівського району.

Велике давньоруське городище на північно-східній околиці Сум деякі вчені вважають залишками літописного Липецька. "Ігореве сільце", згадане в літопису під 1146 р., ототожнюється з сучасним селом Ігорівка Буринського району, а літописне місто Воргол – з селом Воргол Кролевецького району.

Про досить значну заселеність території Сумської області в період Київської Русі свідчать і рештки численних городищ та поселень того часу. Вони виявлені біля багатьох населених пунктів , таких як Піщане, Шпилівка (Сумський район), Мар'янівка, Будки (Білопільський район), Петрівське (Великописарівський район), Будища, Товстодубове, Мала Слобідка, Щебри, Обложки, Есмань, Пустогород, Вікторове, Сидорівка (Глухівський район), Великий Самбір, Кошари, Шаповалівка (Конотопський район), Великий Бобрик, (Краснопільський район), Ленінське (Спаське), Литвиновичі, Тулиголове, Червоний Ранок, Ярославець (Кролевецький район), Кам'яне (Лебединський район), Скельки, Комарівка, Стара Іванівка, Українка, Чернеччина, Журавне (Охтирський район), Нова Слобода, Бояро-Лежачі, Бунякине, Стара Шарпівка, Стрільники (Путивльський район), Ромни, Глинськ, Ведмеже, Галка, КоржІ (Роменський район), Голубівка (Серединобудський район), Зарічне, Ницаха (Тростянецький район), Гирине, Радіонівка (Ямпольський район), Недригайлів і ін.

Слід сказати, що давньоруські поселення і городища Сумщини, як і всієї України, під впливом часу і людської діяльності постійно піддаються руйнуванню і деформації. Про те, як виглядали деякі з них хоча б сто років тому, можна довідатись з окремих дореволюційних видань. Зокрема, в праці В.Г. Ляскоронського "Городища, курганы и длинные (змиевые) валы в бассейне р. Сулы", що вийшла в 1901 р., описані городища в Ромнах, Глинську, в селах Константинові і Городищі, біля Недригайлова і Тернів (7, с. 7-13, 29-33).

Давньоруські поселення і городища супроводжувались і місцями поховань – могильниками. На території нашої області їх виявлено досить багато, але, очевидно, ще не всі. Ті, що відомі, знаходяться біля сіл Мар'янівка, Полошки, Великий Самбір, Кошари, Шевченкове, Стара Іванівка, Чернеччина, Нова Слобода, Бунякине, Артюхівка, Ведмеже, Галка, Голубівка, Зарічне, Ніцаха і ін. Деякі з цих могильників досить великі. Так, біля с. Чернеччина Охтирського району налічується біля 2 тисяч курганів.

2. Політична історія Сумщини в X-XII ст.

В Київській державі територія нинішньої Сумської області була порубіжною землею. Тут по верхів'ю Сули, по Пслу і Ворсклі пролягав південно-східний кордон, за яким аж до Азовського і Чорного морів слався дикий степ, населений неспокійними і агресивними мешканцями – кочовими племенами.

В кінці IX ст. тут з'являються печеніги, які потім понад століття вчиняють спустошливі напади на руські землі, неодноразово загрожуючи самому Києву. Саме це змусило князя Володимира будувати міста-

фортеці по Десні, Сулі, Трубежу, і ін., про що вже говорилось. Його політику продовжував Ярослав Мудрий.

В середині XI ст. в прикордонних степах з'являється нова небезпека. З глибин Азії сюди прикочовують кумани, або кипчаки, відомі на Русі під назвою половців. Візантійський письменник XII ст. Євстафій Солунський так говорить про них: "В один миг половец близко и вот уже нет его. Сделал наезд и стремглав, с полными руками хватается за поводья, понукает коня ногами и бичем и выхрем несется дальше, как бы желая перегнать быструю птицу. Его еще не успели увидеть, а он уже скрылся из глаз." (4, с. 38).

Історики підрахували, що за період з 1061 по 1210 рік половці здійснили на Русь 46 великих походів і сотні малих нападів. (4, с. 57). І кожний напад супроводжувався грабежем, руйнуваннями, вбивствами мирних людей і полоном. Ось як описує наслідки одного з таких нападів літописець: "Половці ж, узявши город (мається на увазі місто Торческ біля Києва, захоплене половцями в 1093 р.), запалили його вогнем, а людей розділили і повели у вежі до ближніх своїх і родичів своїх. Мучені голодом і виснажені, у голоді і спразі, і в біді, поблідлі лицями і почорнілі тілами, ходячи невідомою землею голі й босі, ноги маючи поколоті тернями, вони запаленим язиком, зі сльозами відповідали один одному, говорячи: "Я був із цього города", а другий: "Я із цього села". І так розпитували вони із сльозами, рід свій називаючи, а очі підносили до неба, до всевишнього". (5, с. 136).

Щоб стримувати половецький натиск, київські князі продовжували зміцнювати південносхідні рубежі держави. В результаті в нашому краї склалась ціла система оборонних споруд. Особливо щільною вона була навколо Путивля по Сейму та його притоках, таких як Клевень, Обеста, Есмань. На відносно невеликій території тут стояло 4 міста: Путивль, Глухів, Зартий, Вир. Тут же зафіксовано 19 городищ і 13 селищ XII-XIII ст. В систему оборони входили, очевидно, і так звані Змієві вали, що тяглися в міжиріччі Сейму-Ромна з північного сходу на південний захід. Залишки їх простежуються в Конотопському районі на північний схід від села Грузьке, між селами Дубов'язівка і Жовтневе, Сосновкою і Кошари (10, с. 18). Найсильнішою фортецею в цьому регіоні був, очевидно, Путивль з його досить міцними оборонними спорудами. Але важливу роль відігравав і Вир, вся так звана Вирська волость з містами Зартий, В'яхань і Попаш. Саме в цей район часто прибували половецькі загони і доводилось зустрічати їх київським князям. Тут були "Полю ворота".

Так, в 1113 р., дізнавшись про смерть великого князя київського Святополка, половецькі хани Аєпа і Боняк з'явились під стінами Вира з метою захопити його. Новий київський князь Володимир Мономах з синами, з'єднавшись з чернігівським князем Олегом Святославичем, рушив їм назустріч. Дізнавшись, що руські дружини уже біля Ромна, половці втекли. (5, с. 172, 461).

В наступний період вони неодноразово прибували в цей район. Із 46 відомих великих їх вторгнень в руські землі, 7 припадає на Чернігово-Сіверщину. (4, с. 57).

Можна з певністю сказать, що половці в першій половині XII ст. неодноразово загрожували і Путивлю. Але інформації про це в історичних джерелах мало. Відомо лише, що в 1152 р. вони розорили Путивльську волость.

В XII ст. територія нашого краю попадає в орбіту міжкнязівських усобиць. При цьому в них на запрошення супротивників нерідко включаються і половці. Так, в 1128 р. під час боротьби Всеволода Ольговича і Ярослава Святославовича за чернігівський княжий стіл, Всеволод посилав до половців своїх послів, прохаючи допомоги. Тоді семитисячна орда з ханом Осулуком з'явилась на р. Вир і розташувалась біля Ратмирової діброви. Але половцям не вдалося зв'язатись з Всеволодом і вони, боячись союзників Ярослава, втекли (5, с. 183).

Особливо загострюються суперечки між князями в середині XII ст. В 1146 р. великим князем Київським стає Ігор Ольгович. Але він не сподобався киянам і вони запрошують до себе переяславського князя Ізяслава Мстиславовича. Починається боротьба. Ігор Ольгович і його брат Святослав терплять поразку. Ігор попадає в полон, а Святослав тікає в Чернігів і звідти посилає послів до своїх двоюродних братів удільних князів Володимира і Ізяслава Давидовичів. Вони йому відповіли: "Піди з Новгорода до Путивля, а брата свого облиш". Так з'являється перша згадка про Путивль. (5, с. 203). В той час він належав Святославу Ольговичу.

Між тим великим князем Київським стає Ізяслав Мстиславич. Ігор Ольгович іде в монастир. Але Святослав Ольгович продовжує боротьбу.

Його двоюрідні брати Давидовичі не тільки не подали йому допомоги, але й виступили проти нього на боці Ізяслава Мстиславовича.

В грудні 1146 р. Давидовичі захопили "Ігореве сільце", де був двір Ігоря Святославича, і пограбували його. Літописець про це каже: "Було ж тут готовизни багато у бретяницях (місце, де зберігались напої) і в погребах – вина і меди; а що тяжкого добра всякого, до заліза й до міді, то не могли вони тоді задля безлічі все те вивозити: І Давидовичі звеліли збирати добро на вози собі і воям, а потім звеліли запалити двір, і церкву святого Георгія, і стодолу його (Ігоря), в якій було дев'ятсот стогів (5, с. 204).

Після цього Давидовичі посилають гінців до Ізяслава Мстиславовича, а самі рушають до Путивля і намагаються взяти його штурмом. Але путивляни стійко захищаються.

В цей час до Путивля підходить київський князь Ізяслав Мстиславич з військом. Путивляни вступають з ним в переговори і впускають в місто, після того, як він "цілував їм хреста".

Мстислав садовить в Путивлі свого посадника і грабує майно Святослава Ольговича. Літописець розповідає: "І при цьому двір Святославів він розділив на чотири частини – і скарбниці, і бретяниці, і добро, що його не можна було двигнути, а в погребах було п'ятсот берківців (берковець – близько 10 пудів) меду, а вина 80 корчаг (велика посудина типу амфори). І церкву святого Вознесіння вони всю облупили – начиння срібне, і індитії (напрестольні шати), і покрови служебні, – а все шито золотом, – і кадильниці дві, і кації (кадильниця з ручкою), і Євангеліє оковане, і книги, і дзвони. І не зоставили вони нічого княжого, а все розділили, і челяді сімсот". (5, с. 205).

На сторону Ізяслава переходить і Вир.

Втративши Путивльську і Вирську волості, Святослав Ольгович, однак, не припинив боротьби. Він залучається підтримкою Володимиро-суздальського князя Юрія Долгорукого, прилучає половців.

В 1147 р. Святослав з сином Юрія Долгорукого Глібом і половцями підійшов до Вира. В місто були послані посли, які сказали: "Якщо ви нам не здастеся, ми оддамо все половцям на здобич". Вирівці відповіли: "Князь у нас Ізяслав" і продовжували опір.

Не змігши взяти Вир, союзники відійшли до міста В'яхань, але і його взяти не змогли. Тоді вони пішли на Попашу. Тут до них приєднався Ізяслав Давидович і разом вони взяли місто (5, с. 215).

В наступний період боротьба продовжується. Головну роль в ній відіграють Ізяслав Мстиславич і Юрій Долгорукий, які намагаються сісти на київському столі. Ольговичі прагнуть повернути Сіверські землі. Давидовичі теж хочуть утвердитись на Сіверщині. Вони виступають то на боці Ізяслава, то на боці Юрія. Про події, що відбувались тоді на території Сумщини інформації мало, але дещо відомо.

Так, в 1152 р. Юрій з великим військом, куди входили рязанці, муромці і ін., а також "весь половецький народ" прибув в наші краї і став біля Глухова. Що далі відбулось, літописець не повідомляє.

В 1160 р. Ізяслав Давидович, який на той час володів Виром, рушив до Путивля і зробив спробу захопити його. Путивль тоді був в руках Олега Святославича. Ізяслав стояв під Путивлем 3 дні, та взяти його не зміг. Довелось ні з чим повертатись до Вира, але тут його чекала несподіванка: жителі міста не пустили князя до себе. Очевидно, Давидовичі не користувались повагою вирян. Ізяслав змушений був піти до м. Зартий і там перебути деякий час. Потім йому вдалось повернутись до Вира. (5, с.276).

Цього ж року до Вира на допомогу Ізяславу прибувають половці. Разом з ними Ізяслав виступає до Чернігова проти Святослава Ольговича. На цей раз Ізяслава знову чекала невдача: він потерпів поразку під Черніговом і повернувся до Вира. Переслідуючи його, до Вира прибув і Святослав Ольгович. Ізяслав утік в поле, а у місті заперся його союзник князь-ізгой Іван Ростиславович Берладник. Святослав

спалив острог навколо Вира, але взяти місто не зміг. Постоявши тут, він пішов до м. Зартий. "А тут,- повідомляє літописець,- попаливши і багато лиха вчинивши, вернулися вони до себе" (5, с.277).

В 1161 р. Олег Святославич без відома свого батька Святослава Ольговича, князя чернігівського, мириться з Ізяславом Давидовичем і вони разом, залучивши половців, починають боротьбу проти київського князя Ростислава. Їм навіть вдається на деякий час вигнати Ростислава з Києва.

Святослав Ольгович з Чернігова звертається до Ізяслава з проханням припинити боротьбу і помиритись з Ростиславом. Але становище Ізяслава було, очевидно, досить безпорадне і йому не залишалось нічого іншого, як боротись. Про це свідчить його відповідь Святославу: "Брати мої, повернувшись, підуть у волость свою. А мені куди повернутися? У Половці я не можу йти і у Вирі не можу з голоду помирати. То ліпше волію тут померти" (5, с. 284). Наступного року Ізяслав загинув.

Усобиці на Русі продовжувались ще багато років, але що відбувалось тоді на території нашої області, не відомо.

Наступні історичні події, в яких згадується в літописах наш край, пов'язані з відомим походом новгородсіверського князя Ігоря Святославовича, сина чернігівського князя Святослава Ольговича, на половців в 1185 р. Ці події описані в "Повісті давніх літ" і у відомому поетичному творі "Слово о полку Ігоревім".

23 квітня 1185 р. Ігор Святославович вийшов із Новгород-Сіверська і рушив у половецькі степи. Очевидно він ішов через Путивль. В "Слові о полку Ігоревім" говориться про початок походу так: "Коні ржуть за Сулою – звенить слава в Києві; труби трубять в Новограді -стоять стяги в Путивлі".

З Ігорем в поході взяли участь його брат Всеволод, князь Трубчевський, племінник Святослав Ольгович із Рильська, загін чернігівського князя Ярослава під командою боярина Ольстина Олексича і 15-річний син Ігоря Володимир, князь путивльський. Володимир на той час уже мав певний досвід боротьби з половцями. В 1184 р. він разом з батьком ходив до половецьких веж і за рікою Мерл (притока Ворскли) вони погромили загін хана Обовли Костуковича (5, с. 341).

В Путивлі залишилась дружина князя Ігоря Єфросинія Ярославна, дочка галицького князя Ярослава Володимировича Осмомисла і її брат Володимир Ярославич[1], якого батько не любив і вигнав з Галича.

12 травня на р. Каялі (одна з річок в басейні Сіверського Дінця) руські дружини потерпіли поразку , а князь Ігор разом з сином Володимиром попав в полон. Автор "Слова о полку Ігоревім" розповідає, що, довідавшись про це, Ярославна щодня плакала на міській стіні,

[1] Деякі дослідники вважають Володимира Ярославича автором "Слова о полку Ігоревім". Див.: Леонід Махновець. Про автора "Слова о полку Ігоревім". К., 1989.

звертаючись до вітру, сонця і Дніпра, виливаючи свою тугу за чоловіком. Цей плач Ярославни має багато поетичних перекладів, один з них, мабуть, найліричніший, належить Т.Г. Шевченку.

Скориставшись поразкою Ігоря, половці вирішили вторгнутись в межі Київської держави. Хан Кончак пропонував іти прямо на Київщину, а хан Кза говорив: "Підемо на Сейм, де зосталися жінки і діти,- готов нам полон зібрано, і візьмемо городи без опасу". Після цього Кончак пішов до Переяславля і обложив його, а Кза з'явився під стінами Путивля, сподіваючись легко захопити його. Але путивляни вчинили опір і відстояли місто. Спустошивши навколишні території, половці пішли геть. Літописець про це говорить так:"А другі половці пішли по тій стороні до Путивля – Коза (Бурнович) із силами великими,- і попустошивши волость, вони й села попалили. Спалили вони також і острог коло Путивля, і вернулися до себе". Російський історик XVIII ст. В.М. Татищев додає до цього, що Кза втратив під Путивлем багато людей, особливо знатного походження. Після цього він послав загін в 5 тисяч чоловік, щоб палити і руйнувати села по Сейму. Але курський князь Олег Святославич з воєводою Тудором з невеликим військом розгромили їх, знищивши більше 2 тисяч чоловік і 500 взявши в полон. При цьому загинули син і зять хана Кзи.

Десь в другій половині 1185 р. з полону до Новгород-Сіверського повернувся князь Ігор, а через два роки до Путивля прибув його син Володимир. Він привіз з собою молоду дружину Свободу, дочку хана Кончака і однорічного сина Ізяслава.

В наступний період життя путивльського князя було бурхливим і неспокійним. Після смерті галицько-волинського князя Романа Мстиславича (1205 р.) галицькі бояри запросили його з братами Романом і Святославом, як внуків галицького князя Ярослава Осмомисла, до Галичини. Володимир сів у Галичі, Роман – в Звенигороді, а Святослав – у Володимирі. Але в 1207 р. брат Роман виганяє Володимира з Галича і він тікає в Путивль. В 1209 р. галичани знову запрошують його до Галича і він повертається. Сина Ізяслава робить князем Теребовля.

Між тим боротьба за галицько-волинський стіл загострюються. В ній беруть участь сини Романа Мстиславича Данило і Василько. Втручаються угорці і поляки.

В 1210 р. галицькі бояри захопили Романа і Святослава Ігоревичів і повісили. Володимиру вдається втекти в Путивль. Подальша його доля невідома.

3. Економічне і духовне життя населення Сумщини в давньоруський період.

Основу економіки Сумщини в період Київської Русі становило сільське господарство. На той час воно вже пройшло тривалий період розвитку, мало міцні традиції, великий асортимент вирощуваних культур і широкий набір знарядь праці.

Пануючою системою землеробства була парова, з використанням двопілля і трипілля. Підсіка застосовувалась при розширенні оранки і освоєнні нових ділянок.

При обробітку землі використовувалось рало з залізним наральником. Ним в основному проводилась культивація землі.

Оранка здійснювалась плугом. В давньоруських письмових джерелах перша згадка про плуг відноситься до 981 р. В той рік, говорить автор "Повісті давніх літ", пішов київський князь Володимир на вятичів, переміг і "наклав на них данину од плуга, як і отець його брав". (5, с. 49). Плугом орали цілину, важкі чорноземні грунти Лісостепу. Він вимагав значної тяглової сили.

В лісовій зоні мала поширення соха, однозуба або двозуба. Використовувалась дерев'яна борона, сапа, мотика і т.п. Головним знаряддям для збирання зернових був серп. За формою він майже нічим не відрізнявся від сучасного.

Вирощували жито, пшеницю, ячмінь, просо; з бобових: горох, віка, чечевиця, боби; з технічних і масляних культур – коноплю і льон.

В селах і містах розвивалось городництво. Вирощували капусту, ріпу, огірки, часник, цибулю, моркву, буряк, гарбуз і т.д.

Значне місце в господарстві займало скотарство. На першому місці в ньому стояла велика рогата худоба, за нею – коні, потім – свині і ін. Розводили домашню птицю.

Помітну роль в господарстві відігравали промисли: мисливство, рибальство, бджільництво.

Складовою частиною економіки краю було ремесло. Як і сільське господарство воно мало тут давні традиції. В період Київської Русі ремесло одержало дальший розвиток, вдосконалювалась його технологія і знаряддя праці, завершився процес відокремлення ремесла від землеробства. Центрами ремесла стають міста.

Одним із важливих напрямів ремісницького виробництва було залізодобування і залізообробка. Вихідною сировиною для одержання заліза була болотна руда. Вона добувалась, промивалась, сушилась, дробилась і засипалась у глиняну піч – горно. Топливом служило деревне вугілля. Для підтримання полум'я в піч нагніталось звичайне повітря (в домни – підігріте), внаслідок чого пізніше такі печі дістали назву "сиродутних". Після плавки одержували "крицю" – кусок металу зі шлаком. Шлак видаляли проковкою, а залізо пускалось в діло. На Русі знали різні технології обробки заліза: кування,

зварка, цементація, термічна обробка. Уміли виготовляти сталь. Археологічні розкопки дають широкий асортимент знарядь праці ковалів: наковальні, молоти, молотки, щипці, різні пробої, зубила і т.п. Різноманітні і вироби цих ремісників: від знарядь праці і зброї до речей домашнього вжитку.

Велика кількість уламків глиняного посуду на давньоруських поселеннях свідчать про розвинене гончарне виробництво. Посуд виготовлявся з допомогою гончарного круга і мав різноманітну форму і застосування: горщики, корчаги, глечики, миски, кубки і т.п. На деяких виробах ставились клейма майстрів. Крім посуду гончарі виробляли інші речі – світильники, іграшки, облицювальну плитку, яйця-писанки і т.п. Обпалювали гончарні вироби в печах або спеціальних горнах. Горни були двоярусні або горизонтальні. В двоярусному топка знаходилась під опалювальною камерою, в горизонтальному – перед нею.

Ремісники-ювеліри виготовляли прикраси: височні кільця, браслети, серги і т.п. Ювелірні майстерні і форми для литва знайдені на поселеннях Волинцевого, Кургану-Азак і ін. При розкопках на путивльському Городку недалеко від церкви виявлено житло -майстерня ювеліра. В ній знайдені куски мідного шлаку, тиглі. Там же розчищена напівземлянка, в якій знайдені рештки запасів охри і невеличкі глиняні посудинки. Можливо це було житло-майстерня художника. (1, с. 312-313).

Широко займались обробкою дерева і кістки. З дерева виготовляли столовий посуд, ложки, бочки, транспортні засоби (вози, човни), меблі і т.п. Відомі інструменти майстрів: сокири, пили, свердла, стамески, різці, фігурні ножі і т.п.

З кістки і рога вирізали гребінці, ручки для ножів, обкладки для луків, сідел, хрести, стріли, іконки і т.ін.

Типовою знахідкою на давньоруських поселеннях є шиферні або глиняні пряслиця. Вони говорять про розвиток ткацтва. Тканини виготовляли як полотняні, так і шерстяні.

Як уже говорилось раніше населення нашої області мало економічні зв'язки з іншими регіонами давнього світу. В період Київської Русі ці зв'язки, можна гадати, посилились. Через систему рік (Ворскла, Сула,Псел, Десна) здійснювався зв'язок з Дніпровським торговим шляхом, а безпосереднє сусідство з Степом давало можливість здійснювати товарообмін і в цьому напрямі.

Знахідки скляних бус і браслетів на давньоруських поселеннях, уламків амфор і іншого немісцевого посуду, а також різних речей іноземного походження свідчать про торгові контакти з країнами Сходу і Заходу, з Скандінавією і Візантією.

* * *

В X-XII ст. в духовному житті населення Київської Русі відбулись кардинальні зміни: на зміну язичництву прийшло християнство. Центром християнської церкви в нашому краї став Чернігів, де уже в 992 р. була створена єпархія.

Як і скрізь по Русі християнство впроваджувалось на Сіверянщині силою. Але воно ще довго не могло подолати тут язичницькі вірування, звичаї і обряди. Автор "Повісті давніх літ" через сто років після хрещення писав, що сіверяни сходяться "на ігрища, на пляси і на всякі бісівські пісні". Очевидно, протягом досить тривалого часу у свідомості і світогляді наших предків переплітались елементи і старої, первісної, і нової, цивілізованої релігій.

Це простежується, зокрема, по еволюції поховального обряду. В X ст. давньоруські могильники складаються з поховань з трупоспаленням, курганом (або без нього) і речами, покладеними з прахом. В кінці X ст. починає переважати інгумація, але поховання здійснюється за старою традицією – на рівні горизонту під курганом або в його насипі. Зустрічається ще і поховальний інвентар. Практикується ще і трупоспалення. Таким чином, співіснують два поховальних обряди. І тільки після монголо-татарського погрому, мабуть, християнський поховальний обряд переміг остаточно. Християнство перемогло стару релігію.

Література

1. Археология Украинской ССР. К., 1986, Т, 3.
2. История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. К., 1990.
3. Історико-культурна спадщина Глухівщини. Глухів, 1992.
4. Каргалов В.В. Внешнеполитические факторы феодальной Руси. Феодальная Русь и кочевники. М., 1967.
5. Літопис Руський . К., 1989.
6. Літописні оповіді про похід князя Ігоря. К., 1988.
7. Ляскоронский В.Г. Городища, курганы и длинные (змиевые) валы в бассейне р. Сулы. М., 1901.
8. Проблеми ранньослов'янської і давньоруської археології Посейм'я. Білопілля, 1994.
9. Проблемы археологии Сумщины. Сумы. 1989.
10. "Слово о полку Игоре" и Путивльщина. Путивль, 1987.

Розділ V.

СУМЩИНА В УМОВАХ МОНГОЛО-ТАТАРСЬКОГО ПАНУВАННЯ

В той час, коли Київська держава розривалась усобицями, на південно-східних її рубежах з'явилась нова небезпека – войовничі монголо-татари. В 1222 р. їх орда під проводом Субедея і Джебе через "Залізні ворота" (Дербент) з Закавказзя вийшла на північно-кавказьку рівнину, де кочували алани, і розгромили їх. Потім вони взялись за половців. Літописець говорить про це так: "У той же рік прийшла нечувана рать: безбожні моавитяни, прозвані татарами, прийшли на землю Половецьку, і половці стали супроти них". Але половці потерпіли поразку і звернулись по допомогу до руських князів. 31 травня 1223 р. (за Іпат. літоп. – 1224 р.) на річці Калці (права притока р. Кальміус, що впадає в Азовське море) головні сили Субедея і Джебе зустрілись з об'єднаним руссько-половецьким військом. У складі останнього були, говорить літописець, "і куряни, і трубчани, і путивльці, кожен зі своїми князями". Хто очолював путивльські загони, невідомо.

Битва на Калці закінчилась перемогою монголо-татар. Багато руських князів загинуло. Серед них і син путивльського князя Володимира Ігоревича Ізяслав, який в той час був князем теребовльським (5, с. 379, 381).

Взимку 1237 р. монголо-татари вторгаються в Рязанську землю і протягом наступного року підкоряють собі Північно-Східну Русь.

Весною 1239 р. вони розоряють Переяславщину, а восени з'являються в межах Чернігівського князівства. Взявши штурмом Чернігів (18 жовтня 1239 р.), монголо-татарське військо повертає на схід і просувається по Десні, а потім по Сейму, знищуючи все навкруги. Археологічні дослідження показують, що в цей час були зруйновані Путивль, Глухів, Вир і інші населені пункти.

Під час археологічних розкопок на путивльському "Городку" недалеко від фундаменту церкви виявлено свого роду "братську могилу" захисників Путивля. В одному з спалених жител була знайдена яма-погріб, а в ній кістяк дитини. Можливо вона ховалась там під час штурму і загинула.

В письмових джерелах про наш край того періоду є лише одна згадка: літописець розповідає, що після взяття монголо-татарами Чернігова, "єпископа (Порфирія) вони зоставили живим і одвели його в Глухів". (5, с. 394).

Монголо-татарська навала завдала українським землям величезних збитків. Були зруйновані міста і села, продуктивні сили підірвані, загальмувалось економічне і культурне життя, десятки тисяч людей загинули або були взяті в полон.

Католицький монах-домініканець Плано-Карпіні, який за дорученням папи Інокентія IV в 1245-1247 рр. їхав через Україну в ставку Батия, писав: "Вони (татари) пішли проти Русі і багатьох вибили в землі Русі, зруйнували міста і фортеці і забили багато людей..., тому, коли ми їхали через їх землю, ми знаходили безліч голів і кісток мертвих людей, що лежали на полі". (3, с. 195).

Сказане стосується і території нашої області. Особливо постраждала її південно-східна частина. Такі міста як Вир, В'єхань, Зартий, Попаш перестали існувати. Після цього в літописах більше вони не згадуються. Тут на кілька століть утворився незаселений Дикий степ, в деяких місцях стояли татарські юрти.

Міста північно-західної частини області – Путивль, Глухів, Ромни - були зруйновані і пограбовані. Але тут життя починало поступово відроджуватись. Населення, яке під час батийового погрому розбіглось в ліси і інші важко доступні місця, почало повертатись на рідні попелища і займатись господарською діяльністю.

В 1255 р. в Чернігово-Сіверській землі, як і в інших давньоруських землях, ханські чиновники провели перепис населення. Він став основою для організації оподаткування. Центральне місце в системі податей, або як тоді говорили – "ординських тягостей", займала так звана "царська подать". Вона збиралась в містах – з будинку, в селах – з сохи, плуга. Про розмір цього податку є різні свідчення: "по рублю з двох сох", "по півгривни з сохи", "з усякого села по полтині" і т.п. В любому випадку це був відчутний тягар для селянського господарства.

Крім "царевої податі" з населення брали "підводне" і "корм" (перевезення і утримання ханських чиновників), "ям" (обслуговування ханських гінців) і т.п. Брались податки з ремесла і торгівлі: "тамга", "мито" і ін.

Все це доповнювалось нерегулярними поборами: різні "запити" - одноразові суми на військові витрати, "дарунки" послам, царевичам, царицям, знаті і т.п.

За справним надходженням податків слідкували спеціальні ханські чиновники – баскаки. При цьому застосовувались жорстокі покарання по відношенню до неплатежеспроможних. Католицький монах Вільгельм де Рубрук, якого французький король Людовік IX в 1253 р. послав до татар як місіонера, свідчить: "Коли руські не можуть дати більше золота чи срібла, татари забирають їх і їх дітей в пустиню, щоб вони стерегли їхню худобу". (3, с. 199).

Політичне становище Чернігово-Сіверської землі після монголо-татарської навали характеризувалось тим же станом роздробленності, який склався ще напередодні вторгнення. Тут виник цілий ряд дрібних князівств, в яких сиділи представники династії Ольговичів.

На території Сумщини в той час існували такі князівські центри: Путивль, Глухів, Воргол, Липецьк. Відомі деякі князі: Михайло

глухівський, Іван путивльський, Святослав липецький, Олег воргольський (1, с. 178-179). Які події там відбувались в той час, про це історичні джерела майже нічого не говорять. Відомо лише, що в середині 80-х рр. XIII ст., спалахнула боротьба, викликана зловживаннями ханського баскака Ахмата. Про неї розповідає Воскресенський літопис і суть історії така: був в Курську ханський баскак іменем Ахмат, який взяв на відкуп в Орді данину з цього краю і жорстоко оббирав і князів, і простих людей. У володіннях князів Олега і Святослава він поставив 2 слободи, які заселив різним біглим людом, що чинив насильства над навколишніми селянами.

Бачачи це, Олег поїхав в Орду до хана Телебуги зі скаргою. Хан розв'язав питання на користь князів і дозволив зруйнувати слободи. Тоді Ахмат звертається до суперника Телебуги хана Ногая і в січні 1287 р. з татарською ордою підходить до міста Воргол. Князь Олег, довідавшись про це, тікає з сім'єю до хана Телебуги, Святослав – в "ліси Воронізькі". Протягом 20 днів татари грабували Рильське і Липецьке князівства, звозячи награбоване в Ахматові слободи. Були схоплені і страчені 11 бояр князя Олега. Ахматові слободи знову наповнились людьми і худобою. Охороняти їх Ахмат доручив двом своїм братам.

Влітку наступного року липецький князь Святослав напав на Ахматових братів, розгромив їх загін, а слободи знову розбіглися. В цей час повернувся з Орди Олег. Довідавшись про вчинок Святослава, він став дорікать йому, говорячи, що його дії виставляють їх обох як розбійників і що тататри не пробачать такого. Святослав різко заявив, що він відомстив кровопийцям і буде відповідати лише перед Богом. Тоді Олег оголосив війну Святославу і поїхав за допомогою в Орду. Повернувшись з татарським загоном, він завдав поразки Св ятославу і убив його. Липецьким князем став брат Святослава Олександр. Цей, бажаючи відомстити за брата, з багатими дарунками їде в Орду, повертається з татарським військом і убиває Олега та його двох синів. "И бысть радость дьяволу и угоднику его бесерменину Ахмату" – закінчує так свою розповідь літописець[1]. І дійсно від цих усобиць і розбрату, що точились між руськими князями навіть в умовах монголо-татарського іга, завойовники лише вигравали.

Політична нестабільність і іноземний гніт доповнювались стихійними лихами, які спустошували край. Так, в 1352 р. в Глухові спалахнула якась епідемія, від якої, зазначається в одному з джерел, всі люди вимерли. Очевидно, саме тоді припинило своє існування Глухівське удільне князівство.

[1] Детальніше про цю історію можна прочитати в працях: Грушевський М. Історія України-Руси. К., 1993, т. 3, с. 183-184; Соловьев С.М. История России с древнейших времен. К., 1960, кн. II, с. 213-215.

Найбільш стабільним в монголо-татарський період було, мабуть, Путивльське князівство. Деякі історики вважають, що путивльські князі час від часу отримували навіть ярлики на Київський стіл. Але переконливих доказів цього немає. (2, с. 15).

Література

1. Грушевський М. Історія України-Руси. К., 1993, Т. III.
2. История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. К., 1980.
3. Історія України в документах і матеріалах. К., 1939, Т. I.
4. Соловьев С.М. История России с древнейших времен. К., 1960, кн. II.
5. Літопис Руський. К., 1989.

РОЗДІЛ VI.

ТЕРИТОРІЯ СУМЩИНИ У СКЛАДІ ЛИТВИ, РОСІЇ І РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ (XIV- перша половина XVII ст.)

1. Політичне становище, заселення і економічний розвиток краю в XIV - на початку XVII ст.

Монголо-татарське іго в українських землях тривало близько 150 років. В другій половині XIV ст. Золота Орда вступила в смугу внутрішніх усобиць і жорстокої боротьби за владу. Лише за період з 1359 по 1381 рр. там змінилось 25 ханів. В 1380 р. її війська потерпіли поразку на Куликовім полі. Все це робило ханську владу на Україні нерідко лише формальною.

А в цей час в басейнах рік Німану, Вісли і Західної Двіни на базі місцевих племен (литва, жмудь, ятвяги, курші, земгали, і ін.) формувалась нова європейська держава, що ввійшла в історію під назвою Велике князівство Литовське. Одночасно йде процес ослаблення і розпаду Галицько-Волинського князівства.

В середині XIV ст. Литва фактично анексувала Волинь і почала просуватись в Наддніпрянщину. В 1362 р. на річці Сині Води (притока Південного Бугу) князь Ольгерд завдає поразки монголо-татарському війську. Внаслідок цієї перемоги Київщина, Переяславщина і Поділля перейшли під владу Великого князівства Литовського. На початку 60-х рр. були зайняті і Чернігово-Сіверські землі. В результаті наш край опинився у складі величезної Литовської держави, кордони якої на півночі сягали Західної Двіни і верхів'їв Дніпра, на півдні -Чорного моря, на заході – Бугу і Норева, на сході – Осколу і верхів'їв Оки.

Утвердившись на Чернігово-Сіверщині, литовські великі князі почали роздавати землі з містами і селами своїм родичам і прихильникам. Зокрема, Новгород-Сіверський одержав син Ольгерда Дмитро-Корибут, інші сини великого князя прибрали до рук Чернігів, Трубчевськ, Брянськ і інші міста.

В 1393 р. Дмитро-Корибут виступив проти нового великого князя Вітовта, потерпів поразку і був позбавлений Новгород-Сіверщини. Вона перейшла до рук його брата Свидригайла Ольгердовича, який теж згодом втратив ці володіння.

Крім нових володарів литовського походження на Сіверщині залишились сидіти і місцеві – потомки численних удільних династій, які виділились в результаті розпаду Чернігівського і Новгород-Сіверського князівств ще в кінці XII ст. Це Бельські, Воротинські, Новосельські, Одоєвські і ін. Вони добровільно визнали владу Великого князя Литовського і перебували у васальній залежності від нього.

В другій половині XV ст. на території Чернігово-Сіверщини з'являються російські удільні князі, незадоволені політикою об'єднання руських земель навколо Москви, яку проводив Іван III. Литовський уряд, намагаючись використати їх у своїй конфронтації проти Московської держави, наділяв прибулих містами і селами. Зокрема, князі Можайські одержали Чернігів, Стародуб, Брянськ, Шемячичі-Новгород-Сіверський, Рильськ і т.д.

Великі князі Литовські сприяли розвиткові феодального землеволодіння в краї, створюючи нових власників і підтримуючи місцевих. Так, Глинськ, відомий в літописах з 1320 р., був переданий князем Вітовтом татарському воєначальнику Лексе, який служив при ньому. Він і став родоначальником династії князів Глинських. В 1482 р. великий князь Казимир подарував князю Р. Волконському два села в Путивльському повіті; через два роки він же підтвердив грамотою права путивльського боярина Демида на с. Чаплищі, землю Терн з озерами і угіддями; в 1499 р. великий князь Олександр затвердив за дворянином Сорокою маєток, куплений ним у путивлянки Орини Мітковної (3, с. 15).

Слід сказати, що перемоги литовських військ над татарами в середині XIV ст. не ліквідували остаточно залежність українських земель від Золотої Орди. Якоюсь мірою, перш за все у вигляді данини, вона існувала. Тим більше, що в 1399 р. на р. Ворсклі хан Едигей завдав Вітовту страшної поразки. Але все ж перехід України під юрисдикцію Великого князівства Литовського і прогресуючий процес розпаду і знесилення Золотої Орди сприяв її розвиткові.

На території нашого краю піднімаються і міцніють міста, відомі ще з часів Київської Русі: Ромни, Путивль, Глухів. Виникають нові: до XIV ст. відносяться згадки про такі населені пункти, як Буринь, Хотінь, Пустогород (село Глухівського району); з XV ст. відомі Бачівськ, Холопкове, Чорториги (Глухівський район).

Правда, це відродження спостерігалось переважно в західних районах нинішньої Сумської області (Роменський, Липово-Долинський, Глухівський, Путивльський і ін.), що ж стосується східних районів (Сумський, Лебединський, Охтирський, Краснопільський і ін.), то тут сусідство Дикого степу приводило навіть до дальшого запустіння. Зникло життя на Липецькому городищі, припинила на довгий час своє існування розорена татарами Хотінь, не змогли відродитись давньоруські міста Вир, В,єхань, Попаш і ін.

Централізація управління в Великому князівстві Литовському супроводжувалась ліквідацією удільних князівств на Україні. Але на Чернігово-Сіверщині ці князівства зберігались досить тривалий час. Одним з них, очевидно, було Путивльське князівство. Політична історія його не відома. Є лише свідчення, що в липні 1407 р. путивльський князь Федір Олександрович перейшов на службу до великого князя московського Василя III. (2, с. 14).

В середині XV ст. Путивльська земля входила до Київського князівства як волость, а після утворення в 1470 р. Київського воєвод-

ства, вона стала повітом. До Путивльського повіту входили Буринська, Мельянська і Хотінська волості з центрами Буринь, Мельня (село Конотопського району) і Хотінь.

Зближення між Великим князівством Литовським і Польщею, яке особливо посилилось після так званої Кревської унії 1385 р., (династичний союз між Литвою і Польщею), супроводжувалось наступом католицизму в українських землях. Незадоволені цим православні чернігово-сіверські князі, користуючись близькістю Росії, стали шукати захисту в ній.

В 90-х рр. XV ст. князі І Глинський, С. Воротинський, Л. Вяземський, С. Бєльський, С. Стародубський, С. Можайський, В. Шемячич та ін. з своїми волостями перейшли на службу до великого князя московського Івана III. А в 1500 р. московські війська під командою хана Магмет-Аміня і воєводи Я. З. Кошкіна взяли Брянськ і Путивль, де до того сиділи литовські намісники. Спроба Литви відстояти ці землі закінчилась невдачею. 14 липня 1500 р. її військо під командою воєводи К. Острозького потерпіло поразку, а 25 березня 1503 р. був підписаний договір, за яким Литва відступала Росії Чернігів, Новгород-Сіверський, Стародуб, Путивль, Рильськ і ін., всього 19 міст, 70 волостей, 22 городища і 13 сіл.

Таким чином, на початку XVI ст. територія нашої області була поділена на 2 частини, які протягом наступного досить тривалого періоду (більше 100 років) розвивались в різних політичних умовах: одна – у складі Великого князівства Литовського, а з 1569 р. – Речі Посполитої, друга – у складі Росії. Де саме проходила межа між цими частинами, сказати важко, бо офіційного кордону тоді не було встановлено. На початку XVII ст. цар Борис Годунов зробив спробу розв'язати це питання. В 1602 р. він посилає до поляків князя Звенигородського "на съезд для рубежей межи Чернигова и Путивля". Але польські представники не з'явились. Через 3 роки він знову ставить це питання , звертаючи увагу поляків на те, що в районі Путивля "польские порубежники делают русским многие насилия". Проте смерть царя (13. IV. 1605) і період "смути", що почався після цього, відклали розв'язання цього питання на невизначений час. (4, с. 305).

Оскільки в XVI ст. в районі Конотопа, Недригайлова, по річках Сула, Ромен, Самбор, Липівка виникали поселення за грамотами польських королів, можна допустити, що умовний кордон проходив десь по лінії, що пролягала між Конотопом і Путивлем, трохи північніше від Конотопу і південніше Путивля. Територія Сумщини на північ від цієї лінії відійшла до Росії, південна частина залишилась у складі Литовської держави.

В 1569 р. між Литвою і Польщею була укладена так звана Люблінська унія, в результаті якої утворилась федеративна держава – Річ Посполита. З цього часу починається активна колонізація польськими магнатами українських земель. Дійшла вона і до нашого краю. Магнати Вишневецькі заволоділи містом Ромни, Липовою Долиною з околицями. Десь на початку 1570-х рр. на правому березі річки Ромен у гирлі її притоки Торговиці Корибути-Вишневецькі заклали укріплення, яке започаткувало с. Карабутове.

Протягом XVI ст. продовжує розвиватись Глинськ, який після Люблінської унії, входив до складу миргородського повіту Київського воєводства. Виникають села Великий Самбір, Артюхівка, Малі Бубни та ін. В цей же час на так званому Недригайлівському городищі польські власті будують укріплення. Біля нього на березі Сули заселюється слобода Недригайлів.

На початку XVII ст. засновуються Сосновка (Конотопський район), Великий Висторопь (Лебединський район), Подолки, Курмани, Ольшана, Червона Слобода (Недригайлівський район), Баничі (Глухівський район) та ін.

Залюднення спостерігається і на тій частині нашої області, яка відійшла до складу Росії. Провідну роль в той час тут відігравав Путивль.

Путивль входив до володінь князя Василя Шемяки, а після його смерті в 1523 р. сюди був присланий російський воєвода.

Південно-східний кордон Московської держави, на якому стояв Путивль, в XVI ст. був найбільш неспокійним. Він відділяв її від Дикого степу, де постійно бродили в пошуках здобичі татарські загони. Якраз недалеко від нашого краю, по території нинішніх Харківської і Білгородської областей проходили 2 головні шляхи, якими татари йшли з Криму до центру Росії: це Муравський шлях -через Валки-Богодухів-Білгород і далі; на схід від нього і паралельно йому йшов Кальміуський шлях. Повсюди знаходились татарські сакми, броди.

Прагнучи забезпечити охорону кордону, московський уряд створив тут систему оборонних споруд, які називались "засечными чертами". Одна з таких "засечных черт", побудована в середині XVI ст., тяглась від Путивля через Рильськ до Алатиря. В кінці XVI ст. почалось будівництво так званої Білгородської "засечной черты", один з відрізків якої тягся від Білгорода до Охтирського городища.

При спорудженні таких оборонних систем використовувались природні перешкоди (яри, ріки, ліси, болота), а на незахищених місцях будувались острожки, ставились сторожові пости. Один такий пост, зокрема, стояв на Вирському городищі (місцезнаходження давньоруського міста Вир, зруйнованого монголо-татарами).

Важливу роль в цій системі оборони відігравав Путивль. Він був міцною для свого часу фортецею з кам'яним кремлем і гарнізоном, що налічував 1 тис. і більше чоловік. Звідси в степ висилались сторожі і станиці, які слідкували за всім, що в ньому діється. Одна з таких сторож знаходилась в болотистій і лісній місцевості між Путивлем і

Рильськом. Там чергували 6 чоловік – 3 з Путивля і 3 – з Рильська. Путивльських сторож було 3: перша – на р. Сейм на відстані 40 верст від Путивля, друга – біля села Бунякіна в лісі біля Смілівського броду, третя – теж на р. Сейм на 10 верст вище міста.(6, с. 14-15). Із Путивля з цією ж метою висилались козацькі станиці. Одна з них їздила до верхів'я р. Самари, друга – до верхів'їв рік Тора і Міуса. За службу одержували від 2 до 4 крб. на рік, а також земельні дачі.

З 40-х рр. XVI ст. путивльські воєводи стали брати на службу і українських козаків. Разом з путивльськими служилими людьми вони виїздили в степ. В 1546 р. воєвода М. Троєкуров писав царю: "Ныне, государь, казаков на поле много, и черкасцев, и киян, и твоих государевых". Кримський хан Саіп-Гірей скаржився великому князю литовському Сигізмунду в 1533 р., що українські козаки разом з путивльськими виходять в степ, затримують татарських купців, послів, спускаються по Дніпру, підходять до улусів, нападають на них, ведуть розвідку.

Весною 1556 р. цар Іван IV наказав дяку Ржевському іти з козаками з Путивля на Дніпро, а Дніпром під кримські улуси "добывать языков и проведывать про крымского хана". На Дніпрі до нього приєдналися 300 українських козаків з Канева. Одержавши таку підмогу, Ржевський пішов під турецьку фортецю Іслам-Кермень, а звідти під Очаків, де взяв острог, побив турків і татар. Повертаючись, загін Ржевського зустрів біля Іслам-Керменя татарську орду, але вдало відбився і повернувся в Путивль.

Татари, в свою черку, не минали можливостей пограбувати українські землі. В 1481 р. вони спустошили територію по верхній течії Сейму, Сули і Псла, в 1492 р. – населені пункти біля Путивля, в 1518 р. власнику Путивля князю В. Шемяці довелось відбивати їх напад на місто і т.д.

В кінці XVI ст. на південно-східній окраїні Московської держави були збудовані нові міста-фортеці: Білгород і Оскол (1593 р.), Кроми (1595), Курськ (1597) і ін. Кордон відсунувся на південь і Путивль перестав бути "воротами в степ". Головна увага путивльських воєвод тепер зосереджкувалась на кордоні з Річчю Посполитою. Крім того, Путивль був містом, через яке велись зносини з Кримом, Туреччиною і іншими країнами. Посли, які прибували до Москви, або їхали з Росії, обов'язково зупинялися в Путивлі.

Під прикриттям Путивля виникали і розвивались інші населені пункти. Одним з них було селище Слобода (з середини XVIII ст. – Нова Слобода). В 1592 р. в ньому було 6 дворів селянських і 2 – бобильських. Наступного року грамотою царя Федора Івановича Слобода була закріплена за путивльським Молчанським монастирем. На початку XVII ст. кілька монахів цього монастиря на відстані трьох верст від Слободи заснували Молчанську (Софроніївську) пустинь, пізніше перетворену в монастирь.

В XVI ст. навколо Путивля виникають також села Берюх, Бунякіне, Кардаші, Липове, Мачулищі.

Путивльському Молчанському монастирю належало і с. Есмань (нині – Червоне Глухівського району), перша звістка про яке міститься в царській грамоті 1615 р.

Під 1552 р. в грамоті царя Івана IV вперше згадується село Погребки як власність Спаського монастиря. В цьому місці, на лівому березі Десни, знаходились монастирські бортні угіддя.

На початку XVII ст. на березі річки Лапуги служила людина на прізвище Шалигін одержав земельний наділ і поклав початок селу Шалигіну. Воно ввійшло до Колодязької волості Путивльського повіту і було одним з прикордонних пунктів Російської держави.

На території нинішнього м. Ямполь на початку XVII ст. знаходилось село Клин. Тоді ж на березі річки Осоти (притока Есмані) виник хутір Вороніж.

До XVI - початку XVII ст. відносяться згадки багатьох населених пунктів тієї частини нашої області, що входила в той час до Московської держави. Це: Дубовичі, Спаське поле (нині Ленінське), Реутинці (Кролевецький район), Зноб-Новгородське, Зноб-Трубчевське, Голубівка, Жихове, Ромашкове (Середино-будський район), Івот, Клишки, Локотки (Шосткинський район). Деякі з них (Спаське поле, Дубовичі, Локотки та ін.) засновані були українськими козаками і селянами, що тікали від польсько-шляхетського гніту.

В 1601 р. вихідцями з України був заснований Кролевець, біля двох річок, що називались Свідня і Добра Вода (притоки р. Реть), який завдяки своєму вигідному положенню (перехрестя двох торгових шляхів, що вели з Москви до Києва) швидко став зростати.

Спорудження захисних ліній на південно-східному кордоні Росії супроводжувалось колонізацією цієї території і поклало початок заселенню степової частини нашого краю. Царський уряд переселив сюди дворян ("дітей боярських"), інших служилих людей (пушкарі, козаки, стрільці і ін.), наділяв їх землею, змушував заводити господарство. Виникали села і слободи. Одним з перших таких сіл на території Сумщини стало село Сінне (нині Краснопільського району), засноване в 1601 р. Але головний притік переселенців в ці краї розпочався пізніше.

Економічне життя Сумщини в розглядуваний період характеризується розвитком сільського господарства, ремесла і торгівлі. Особливо значним торговим центром був Путивль, куди з'їжджались купці із Росії, і з Речі Посполитої. Про асортимент товарів, які привозили купці до Путивля, свідчить скарга російського посла Єропкіна великому князю литовському Казиміру. Він повідомляє, що в Путивлі були пограбовані торгові люди з Коломни і Можайська, при цьому в них було взято: мед, віск, шкірки бобрів, лисиць, видр, горностаїв, білок, рисів, а також фарби, шовк, тафту, атлас, єпанчі і т.п.

На північному заході області, в районі Кроолевця теж проходили два важливі торгові шляхи з Москви на Київ: один – через Калугу, Стародуб, Новгород-Сіверський; другий – через Тулу, Орел, Глухів.

Розвиток економіки формував соціально-класову структуру населення краю. Головними її елементами були дрібні феодали-дворяни, "діти боярські", які отримували від уряду земельні наділи ("поместья") і володіли ними при умові несення військової служби; різного роду служилі люди – козаки, пушкарі, стрільці і т.п., які мали колективні земельні "дачі" і отримували винагороду грошима; ремісники, торгівці і селяни. Великих землевласників у той час в краї не було.

Поскільки територія нашої області займала окраїнне становище і по відношенні до Литовсько-Польської держави і до Росії, сила центральної влади тут не відчувалась так, як в інших місцях. Тут не відчувався гніт кріпосного права з такою силою, як це було в центральних регіонах Польщі і Росії і саме сюди тікали всі незадоволені елементи і з заходу, і з півночі.

Але соціальні протиріччя мали місце і в нашому краї. Час від часу вони загострювались і вибухали боротьбою. Особливо це знайшло свій прояв на початку XVII ст., коли Росія протягом багатьох років опинилась в смузі серйозних соціальних і політичних потрясінь.

2. Сумщина в період "смути" в Московській державі.

На початку XVII ст. Московське царство пережило досить бурхливий і небезпечний для російської державності період, що ввійшов в історію під назвою "смутное время". Він був зумовлений рядом об'єктивних і суб'єктивних причин, головними з яких були: соціальні протиріччя, які особливо загострились під впливом неврожайних і голодних років, що ними почалось нове століття, політичною кризою "верхів", породженою незадоволенням частини боярства правлінням царя Бориса Годунова, прагненням іноземних держав використати внутрішню нестабільність Росії в своїх цілях. В боротьбі за свої інтереси і цілі всі учасники "смути" використовували самозванство.

Одним з регіонів, що відіграли не останню роль в подіях, які розгорнулися, був і наш край. Тут зосередилось досить багато неспокійного елементу – дрібні дворяни і служилі люди, невдоволені своїм становищем, схильні до анархії козаки, біглі холопи і селяни. Всі вони в час загальної нестабільності готові були підтримати любий рух, спрямований проти офіційної влади.

Початок "смуті" поклав виступ першого самозванця, за офіційною версією – монаха Чудового монастиря Григорія Отреп'єва, який під ім'ям царевича Дмитра, сина Івана IV, виступив з претензією на московський трон. 13 жовтня 1604 р. з військом, що складалось з польської шляхти, запорізьких козаків і всякого авантюрного люду, він перей-

шов польсько-російський кордон і вступив на землю Чернігово-Сіверщини. 11 листопада він почав облогу Новгород-Сіверського. Взяти місто не вдавалось і наймане військо самозванця вже збиралось покинуть свого проводиря, але тут прийшла звістка, що на його сторону перейшов Путивль.

В Путивлі на той час воєводами були боярин М. М. Салтиков і князь В. Рубец-Мосальський. Основу гарнізона становив загін кінних самопальників, якими командував Ю. Беззубцев. Більшість в загоні складали путивльські козаки (севрюки), стрільці, пушкарі і посадські люди. Становище їх було нелегким. Вони повинні були не тільки відбувати службу, а й обробляти землю, займатись торгами і т.п., щоб утримувати себе. В гарнізоні завжди були невдоволені.

Як тільки до Путивля дійшли чутки про те, що йде "добрий цар", міські низи повстали. Їх підтримав гарнізон. Воєвода М.М. Салтиков відмовився присягнути самозванцю, за що був схоплений і на вірьовці, прив'язаній за бороду, відведений до "царевича". Про поведінку воєводи В. Рубця-Мосальського джерела дають суперечливу інформацію. Одні говорять, що він перейшов на бік самозванця, інші – що він чинив опір.

В Путивлі знаходилась казна для виплати жалування служилим людям. Під час повстання дяк Б. Сутупов заховав казну, а потім доставив її в табір самозванцю.

19 листопада жителі Путивля повідомили самозванця про те, що захопили 200 московських стрільців, а 21 листопада видали йому стрілецького голову і сотників.

Путивль був ключовим пунктом оборони Чернігово-Сіверщини. Перехід його на бік самозванця передав край в його руки.

21 січня 1605 р. військо самозванця зустрілось з царською армією біля села Добриничі і потерпіло поразку. Самозванець з невеликою групою прихильників прибіг до Путивля і був такий наляканий, що хотів взагалі тікати за межі Росії. Але путивляни, які боялись, що царський уряд покарає їх за зраду, просили його залишитись і продовжувати боротьбу. Самозванець не слухав. Тоді вони пригрозили, що арештують його і видадуть Годунову, щоб "добити челом, а тобою заплатити вину свою".

Примусивши самозванця залишитись, жителі міста добули зброю, створили армію, торгові люди вносили гроші в його казну. В Путивль прибули 4 тис. донських козаків. Головними організаторами цих заходів були дрібнопомісні дворяни Юрій Беззубцев і Сулем Булгаков.

В Путивлі самозванець розгорнув дипломатичну діяльність з метою підняти проти Росії сусідні держави. До Польщі, зокрема, був посланий С. Булгаков, як представник "ото городов й мест, яко от Путивля и иных от духовных и свецких людей московских". Булгаков привіз королю Сигізмунду листа самозванця, складеного ніби від

імені жителів Чернігово-Сіверської землі, в якому висловлювалось прохання, щоб король взяв їх "под крыло и защиту свою королевскую". (7, с. 97-98).

З Путивля по всій країні розсилались листи самозванця, в яких він обіцяв усіх підданих "по своему царскому милосердному обычаю и наипаче свыше, и в чести держати, и все православное християнство в тишине, и в покое, и во благоденственном житии учинить".

В Путивлі самозванець зайнявся своєю освітою – став брать у ієзуїтів, що були при ньому, уроки з філософії, граматики, літератури. Часто проводив час в бесідах з своїми супутниками, в яких говорив про необхідність піднесення освітнього рівня росіян, створення в Москві шкіл, академії, залучення до роботи іноземних вчителів і т.п.

Перед горожанами самозванець демонстрував свою прихильність до православ'я. В Путивль з Курська була привезена ікона Божої Матері, влаштований в честь її хресний хід, сама ікона була поставлена в його покоях.

7 березня 1605 р. в Путивлі з'явились три московських монахи, підіслані урядом. Вони привезли грамоти від царя і патріарха Іова. Цар обіцяв путивлянам прощення і милість, якщо вони вб'ють "вора" або закують і видадуть властям. Патріарх погрожував прокляттям, якщо вони і далі будуть його підтримувати. Але прибулі були схоплені, перш ніж їм вдалось поширити ці грамоти. За іншою версією їм вдалось ніби прихилити на свій бік деяких бояр із оточення самозванця. Але врешті-решт, вони були піддані тортурам, а викриті бояри страчені на площі. Іноземні і вітчизняні джерела свідчать, що в час перебування самозванця в Путивлі страти були там нерідким явищем.

Таким чином московському уряду з допомогою надісланих в Путивль своїх агентів не вдалось ліквідувати самозванця і навіть скомпроментувати його. Сам же самозванець використав ситуацію для нанесення удару по царю Борису. Посаджені в путивльську тюрму московські монахи під тортурами написали царю і патрірху листа, в якому говорилось, що "Дмитрий есть настоящий наследник и московский князь и поэтому Борис пусть перестанет восставать против правды и справедливости. (7, с. 103).

З перебуванням самозванця в Путивлі, пов'язаний ще один цікавий епізод в історії "смути". Відомо, що офіційна російська пропаганда наполегливо переконувала народ в тому, що претендентом на царський трон виступає простий авантюрист, колишній монах Чудова монастиря Григорій Отреп'єв. У відповідь самозванець здійснює контрзахід: в кінці лютого 1605 р. в Путивлі з'являється людина, яку оточення самозванця видає за дійсного Отреп'єва. Хто був той чоловік і звідки він взявся, точно не відомо. Пізніше московські власті заявили, що це був якийсь бродяга Леонід. Але його поява справила враження і на

російську громадськість, і на іноземних дипломатів. Це була серйозна перемога самозванця в боротьбі за уми росіян. Правда виявилось, що новоявленому Отреп'єву 35-38 років і він лише на 8 років молодший від батька дійсного Отреп'єва. Щоб приховати таку недоладність самозванець вирішив помістити його до путивльської в'язниці. Пізніше самозванець показував його в Москві, але невдало. Дальша доля цієї людини невідома.

13 квітня 1605 р. несподівано помер цар Борис. Становище в суспільстві ще більше дестабілізувалось. На початку травня в Путивль прибув князь І.В. Голіцин з повідомленням, що армія перейшла на бік претендента. Є свідчення, що деякі бояри, що приїхали з Голіцином, пізнали в самозванці Г. Отреп'єва, але промовчали. 16 травня 1605 р. новий цар виїхав з Путивля на Москву.

В липні 1605 р. самозванець був вінчаний на Московське царство. Одним з перших заходів, які він здійснив, було звільнення ряду міст, в тому числі і Путивля, від усіх податків терміном на 10 років. Це була дяка за підтримку і матеріальну допомогу в період його боротьби за владу.

17 травня 1606 р. самозванець був убитий в Москві боярами. Царем став В.І. Шуйський. Але зразу ж після цих подій стали поширюватись чутки, що "цар" Дмитрій не загинув, що він зумів втекти. Ці чутки створювали можливість для появи нового самозванця. В подіях, що розпочались згодом, знову не останню роль відіграв Путивль.

Воєводою Путивля в цей час стає князь Г.П. Шаховський, висланий сюди новим царем за те, що активно підтримував загиблого самозванця. Прибувши в Путивль, Шаховський зразу ж зібрав горожан і оголосив їм, що цар Дмитрій живий і ховається від ворогів. Путивляни, які були прихильними до самозванця, повстали проти Шуйського. За ними так вчинили і інші міста. "Новий літописець", складений в середині XVII ст., про це говорить так: "Первое же начало крови христианские в Путимле городе князь Григорей Шаховской измени царю Василью со всем Путимлем и сказа путимцам, что царь Дмитрий жив есть, а живет в прикрыте: боится изменников убивства". (5, с. 204-205).

Незабаром в Путивлі з'являється ще одна активна дійова особа "смути" – І.І. Болотніков. Іван Ісаєвич Болотніков був холопом князя А. Телятевського. В молодості він тікає на Дон і в одній з сутичок з татарами попадає до них в полон. Татари продають його туркам і Болотніков кілька років перебуває на галері вислярем. В одній з морських битв його звільняють венеціанці і Болотніков через Німеччину прибуває до Польщі. Там він зустрічає людину, яка називає себе царем Дмитрієм. Вона дає йому лист до князя Г. Шаховського і відправляє в Путивль. В Путивлі Болотніков з'являється як воєвода царя Дмитрія. Його завдання – зібрати військо і йти здобувати Москву. З допомогою путивлян йому вдається сформувати цілу армію з

посадських і служимих людей, селян і холопів. Один із загонів очолив сотник путивльських самопальників Ю. Беззубцев. До Болотнікова приєднався і загін дворянської кінноти під командою епифанського сотника Істоми Пашкова, який ніс сторожову службу поблизу Путивля.

В липні 1606 р. армія Болотнікова з Путивля почала свій похід на Москву. Але і після цього Путивль не втратив свого значення в подіях. Звідси розсилались грамоти з закликом боротьби проти царя В. Шуйського, сюди привозили полонених воєвод. Очевидно, в Путивлі певний час перебував і другий самозванець. В одному з літописців, складених на початку XVII ст., після розповіді про повстання І. Болотнікова говориться: "А вор, кой назывался царевичем, пошел из Путимля в Кромы".

Восени 1606 р. на запрошення воєводи Г. Шаховського до Путивля прибув ще один самозванець – козак Ілейка Коровін (Горчаков) із Мурома, який видавав себе за "царевича Петра", сина царя Федора Івановича. З ним прибуло військо з терських, волзьких і донських козаків. Почалась розправа над вірними цареві Шуйському воєводами і дворянами. Через деякий час, одержавши поповнення від запорізьких козаків, "царевич Петро" залишає Путивль і рушає на допомогу Болотнікову.

Після поразки Болотнікова почались репресії проти всіх тих, хто його підтримував. Не минули вони і наш край. Багатьох стратили або кинули до в'язниць. З сусідніх бунтівних повітів на Путивльщину звозили ненадійних і віддавали "для исправления" Молчанському монастирю. Монастирські власті заселяли ними села Слобода, Лінове, Калищі і ін.

Між тим "смута" наближалась до кінця. Загинув другий самозванець (грудень 1610 р.), в лютому 1613 р. російським царем був обраний Михайло Романов. В тому ж році один з воєначальників другого самозванця козацький атаман І.М. Заруцький зробив спробу прорватись в Сіверську землю, щоб знову підняти на боротьбу місцеве населення, яке було таким активним в підтримці самозванців і Болотнікова. При ньому були дружина самозванця М. Мнішек і син Іван, проголошений козаками царем. Але царські воєводи не пропустили Заруцького і він тікає в Астрахань. Край починає заспокоюватись.

3. Сумщина після Деулінського миру (1618-1647 рр.).

В 1618 р. польський королевич Володислав заявив свої права на російський престол, посилаючись на те, що в 1610 р. московські бояри обрали його царем. Зібравши армію, він дійшов до Москви. Йому на допомогу вирушив запорізький кошовий Петро Конашевич-Сагайдачний з 20-тисячним військом. По дорозі він взяв і розорив Путивль.

Передбачалось, що в разі успіху поляків, Московська держава і Польща об'єднаються нерозривним союзом, між ними буде встановлена вільна торгівля, до Польщі відійдуть Чернігів, Новгород-Сіверський, Путивль, Рильськ, Курськ і ін.

Взяти Москву Володиславу не вдалось, але результат цієї військової експедиції для Польщі був позитивним. За договором, підписаним в підмосковному селі Деуліні 1 грудня 1618 р. Росія уступала їй частину Сіверських міст – Чернігів, Новгород-Сіверський і ін. "с нарядом со всякими пушечными запасами, с посадскими людьми и с угодными пашенными крестьянами". Путивль залишався за Росією і ставав порубіжним містом. Далі на південь російсько-польський кордон проходив трохи західніше від Сумського городища і східніше Охтирського. Таким чином переважна частина Сумської області опинилась у складі Речі Посполитої.

При підписанні Деулінського договору не було встановлено визначеного кордону між двома державами, тому протягом наступних десятиліть, особливо на путивльському порубіжжі мали місце сварки і конфлікти в питанні про належність цих земель. Так, в жовтні 1621 р. на соборі митрополитів, бояр, стольників і ін. говорилось про те, що в Путивльському, Брянському та інших повітах "литовские люди начали в государеву землю вступаться, остроги и слободы ставят, села и деревни, леса и воды осваивают, селитру в Путивльском уезде в семидесяти местах варят, будники золу жгут, рыбу ловят и зверь всякий бьют, на пограничных дворян и детей боярских наезжают, бьют, грабят, побивают, с поместий сгоняют..." (8, с. 158).

У 1632-1634 рр. відбулась чергова російсько-польська війна, яка закінчилась так званим Поляновським миром (VI-1634). Він передбачав, зокрема, здійснення розмежування земель між Росією і Польщею.

Розмежування проводилось повільно, з суперечками і при опорі з боку польської сторони. В 1637 р. до Варшави були послані московські представники, яким доручено довести до відома польський уряд, що "межевое дело" затягується, що "литовские судьи, которые съезжались с государевыми судьями, правды не учинили, путивльские земли не отвели, норовя своим польским и литовским комиссарам, которые путивльские земли засели".

Нарешті після тривалих переговорів в 1638 р. кордон між Польщею і Росією на території нашого краю був визначений так: "от Куколчего логу прямо вверх речки Сухого Ромна, оттуль до Дехановского городища, от которого рубеж 2 версты меж Недригайловским городищем, которое в польскую сторону належит и остаться иметь, оттуль Терном речкою итти до речки Бобрика" и т.д.

Відомий український історик, уроженець села Гирявки (нині Шевченкове Конотопського району), О.М. Лазаревський вважав, що назване в описі урочище Кукольчий Лог знаходилось в районі села Ги-

посадських і служимих людей, селян і холопів. Один із загонів очолив сотник путивльських самопальників Ю. Беззубцев. До Болотнікова приєднався і загін дворянської кінноти під командою епифанського сотника Істоми Пашкова, який ніс сторожову службу поблизу Путивля.

В липні 1606 р. армія Болотнікова з Путивля почала свій похід на Москву. Але і після цього Путивль не втратив свого значення в подіях. Звідси розсилались грамоти з закликом боротьби проти царя В. Шуйського, сюди привозили полонених воєвод. Очевидно, в Путивлі певний час перебував і другий самозванець. В одному з літописців, складених на початку XVII ст., після розповіді про повстання І. Болотнікова говориться: "А вор, кой назывался царевичем, пошел из Путимля в Кромы".

Восени 1606 р. на запрошення воєводи Г. Шаховського до Путивля прибув ще один самозванець – козак Ілейка Коровін (Горчаков) із Мурома, який видавав себе за "царевича Петра", сина царя Федора Івановича. З ним прибуло військо з терських, волзьких і донських козаків. Почалась розправа над вірними цареві Шуйському воєводами і дворянами. Через деякий час, одержавши поповнення від запорізьких козаків, "царевич Петро" залишає Путивль і рушає на допомогу Болотнікову.

Після поразки Болотнікова почались репресії проти всіх тих, хто його підтримував. Не минули вони і наш край. Багатьох стратили або кинули до в'язниць. З сусідніх бунтівних повітів на Путивльщину звозили ненадійних і віддавали "для исправления" Молчанському монастирю. Монастирські власті заселяли ними села Слобода, Лінове, Калищі і ін.

Між тим "смута" наближалась до кінця. Загинув другий самозванець (грудень 1610 р.), в лютому 1613 р. російським царем був обраний Михайло Романов. В тому ж році один з воєначальників другого самозванця козацький атаман І.М. Заруцький зробив спробу прорватись в Сіверську землю, щоб знову підняти на боротьбу місцеве населення, яке було таким активним в підтримці самозванців і Болотнікова. При ньому були дружина самозванця М. Мнішек і син Іван, проголошений козаками царем. Але царські воєводи не пропустили Заруцького і він тікає в Астрахань. Край починає заспокоюватись.

3. Сумщина після Деулінського миру (1618-1647 рр.).

В 1618 р. польський королевич Володислав заявив свої права на російський престол, посилаючись на те, що в 1610 р. московські бояри обрали його царем. Зібравши армію, він дійшов до Москви. Йому на допомогу вирушив запорізький кошовий Петро Конашевич-Сагайдачний з 20-тисячним військом. По дорозі він взяв і розорив Путивль.

Передбачалось, що в разі успіху поляків, Московська держава і Польща об'єднаються нерозривним союзом, між ними буде встановлена вільна торгівля, до Польщі відійдуть Чернігів, Новгород-Сіверський, Путивль, Рильськ, Курськ і ін.

Взяти Москву Володиславу не вдалось, але результат цієї військової експедиції для Польщі був позитивним. За договором, підписаним в підмосковному селі Деуліні 1 грудня 1618 р. Росія уступала їй частину Сіверських міст – Чернігів, Новгород-Сіверський і ін. "с нарядом со всякими пушечными запасами, с посадскими людьми и с угодными пашенными крестьянами". Путивль залишався за Росією і ставав порубіжним містом. Далі на південь російсько-польський кордон проходив трохи західніше від Сумського городища і східніше Охтирського. Таким чином переважна частина Сумської області опинилась у складі Речі Посполитої.

При підписанні Деулінського договору не було встановлено визначеного кордону між двома державами, тому протягом наступних десятиліть, особливо на путивльському порубіжжі мали місце сварки і конфлікти в питанні про належність цих земель. Так, в жовтні 1621 р. на соборі митрополитів, бояр, стольників і ін. говорилось про те, що в Путивльському, Брянському та інших повітах "литовские люди начали в государеву землю вступаться, остроги и слободы ставят, села и деревни, леса и воды осваивают, селитру в Путивльском уезде в семидесяти местах варят, будники золу жгут, рыбу ловят и зверь всякий бьют, на пограничных дворян и детей боярских наезжают, бьют, грабят, побивают, с поместий сгоняют..." (8, с. 158).

У 1632-1634 рр. відбулась чергова російсько-польська війна, яка закінчилась так званим Поляновським миром (VI-1634). Він передбачав, зокрема, здійснення розмежування земель між Росією і Польщею.

Розмежування проводилось повільно, з суперечками і при опорі з боку польської сторони. В 1637 р. до Варшави були послані московські представники, яким доручено довести до відома польський уряд, що "межевое дело" затягується, що "литовские судьи, которые съезжались с государевыми судьями, правды не учинили, путивльские земли не отвели, норовя своим польским и литовским комиссарам, которые путивльские земли засели".

Нарешті після тривалих переговорів в 1638 р. кордон між Польщею і Росією на території нашого краю був визначений так: "от Куколчего логу прямо вверх речки Сухого Ромна, оттуль до Дехановского городища, от которого рубеж 2 версты меж Недригайловским городищем, которое в польскую сторону належит и остаться иметь, оттуль Терном речкою итти до речки Бобрика" и т.д.

Відомий український історик, уроженець села Гирявки (нині Шевченкове Конотопського району), О.М. Лазаревський вважав, що назване в описі урочище Кукольчий Лог знаходилось в районі села Ги-

рявки. Там же протікала і річка Сухий Ромен. Таким чином, робив він висновок, проведений рубіж ділив Конотопський повіт на дві частини: більша залишалась за Польщею, менша – за Росією (4, с. 306).

Розмежування 1638 р. не розв'язало остаточно порубіжних непорозумінь. В 1642 р. на путивльське пограниччя до Кукольчого Логу були послані думні судді князь Ф. Волконський, намісник серпуховський Б. Болтін і дяк М. Шиполін. З польського боку прибули біскуп київський О. Смоленський і чернігівський староста Я. Куницький. Переговори тривали довго, але практичних наслідків не мали. Про їх результат в одному з документів говориться так: "А судьи на съезжем месте стояли многое время, до зимнего пути, и съезды были многие; а земель ничего не розмежевали, за упрямкою литовских людей, киевского бискупа Александра Смоленского с товарищи, что они к доброму делу не приступали, норовя сенаторам своим, которые завладели путивльскою землею". (4, с. 331).

В 1646 р. до Польщі були відправлені окольничий С. Проестєв і дяк Г. Леонтьєв знову ж для обговорення питання "о путивльских землях". Наступного року після довгих переговорів обидві сторони, зробивши одна одній поступки, завершили розмежування земель. Польща віддала Росії ряд населених пунктів, в тому числі села на лівому березі річки Клевень, які були включені в Путивльський повіт. До Росії відійшли також городища Охтирське, Недригайлівське, Ольшанське, Гадяцьке і Кам'яне.

Таким чином, напередодні визвольної війни українського народу проти польсько-шляхетського панування (1648-1654 рр.) відбулось визначення кордону між Росією і Річчю Посполитою. Значний відрізок його проходив по нашому краю. В результаті частина території нинішньої Сумської області – райони Серединобудський, Ямпольський, Шосткинський, Глухівський, Конотопський, Роменський і Липоводолинський повністю або частково ввійшли до Речі Посполитої, решта (Путивльський, Буринський, Недригайлівський, Білопільський, Лебединський, Сумський, Краснопільський, Охтирський і Великописарівський райони) була в складі Росії. І там, і там активізувалось заселення краю, виникали нові населені пункти, розростались уже існуючі.

На території, що знаходилась у складі Речі Посполитої, посилилась польсько-шляхетська колонізація. Село Есмань стало власністю шляхтича А. Огницького, місто Глухів, села Волокитине, Дубовичі, Спаське Поле, Кочерги і ін. – новгородсіверського старости А. Пісочинського.

В лютому 1632 р. король Сігізмунд III видав скарбовому писарю Ф. Моровицькому грамоту на володіння пустим Глинським городищем "со всеми землями, лугами, сеножатями, борами, лесами, пасеками, реками, озерами, прудами, мельницами, корчмами и со всеми прочими принадлежностями, которые заключаются в их границах". Новий власник одержав право заселять ці землі підданими "со всякими доходами, какие только могут быть измышлены его ловкостью". (1, с. 122). Потім Глинським заволодів коронний хорунжий А. Конецпольський, а в 1646 р. його "способом кгвалтовним і воєнним" захопив Я. Вишневецький. В 1647 р. в місті нараховувалось 1269 господарств.

Кролевець був переданий польському магнату Вишлю. Тут була збудована фортеця і розмістився військовий гарнізон. В 1644 р. місто одержало магдебурґське право, а його мешканці – різні королівські привілеї.

Місто Ромни опинилось в руках надвірного маршалка А. Казановського. Але 14 травня 1644 р. відомий магнат Я. Вишневецький захопив місто, вигнав звідти підстаросту роменського К. Сяноженського і, як говорилося в постанові сеймового суду, намагався привласнити все майно і прибутки, які "в той державі роменской в фольварках і селах, до неї належних, знайшов". (1, с. 412). Ромни з навколишніми селами стали власністю Вишневецьких. В той час місто разом з приписаними до нього хуторами і селами нараховувало 6 тис. дворів. Йому належали орні землі, луки, навколишні ліси. В центрі стояв замок з гарнізоном і артилерією. Місто користувалось самоуправлінням, воно мало ратушу, сотенну канцелярію і повітовий суд. Мешканці Ромен активно займались ремеслами і торгівлею. Виготовляли тканини, взуття, знаряддя праці, ювелірні вироби; торгували сіллю, зерном, горілкою, тютюном і т.п. Захопивши місто, Вишневецький обклав податками продаж спиртного, роботу млинів, брав "данину" хлібом, медом, птицею і іншими продуктами сільського господарства та промислів.

В 1646 р. Я. Вишневецький, як уже говорилось, приєднав до своїх володінь Глинськ. Тоді ж він напав на Охтирку, Краснопілля і ін. міста, що викликало судовий позов з боку А. Конецпольського.

Вишневецьким належала і Липова Долина, в якій в 1647 р. нараховувалось 150 дворів, а також село Карабутове. Останнє на той час перетворилось у досить значний населений пункт. В 1638 р. в ньому було 600 дворів.

В 1635 р. виходець з Правобережної України Підкова на березі річки Єзуч заклав поселення під назвою Новоселиця. Через 5 років староста новгородсіверський князь А. Пісочинський поставив тут фортецю, яка від болотистої місцевості стала називатись Конотоп. В одному з описів кінця XVIII ст. про це говориться таке: "Город Конотоп построен польским князем Пісочинским собственным его коштом и обнесен земляным валом и палисадником обставлен; а в котором году и какими людьми первоначалия оной населем – по делам вида не открывается". (4, с. 326-327).

Фортеця мала форму чотирикутника, одна з сторін якого прилягала до р. Єзуч. Приблизна довжина кожної з сторін дорівнювала 100 саженям (71 м). До фортеці вели троє воріт: Роменські, Київські і

Путивльські. Пізніше перші стали називатись в народі підлипівськими (від села Підлипного), другі – попівськими (від села Попівка).

Пісочинський згодом подарував Конотоп з навколишніми угіддями своєму зятю канцлеру Речі Посполитої Г. Осолінському, який і володів містом до початку визвольної війни 1648-1654 рр.

Значні земельні володіння мали і польські духовні феодали. Так, Новгород-Сіверському домініканському монастирю належали села Обложки, Полошка, Тулиголове, Уланове та ін.

В першій половині XVII ст. на території Сумщини, яка входила до складу Речі Посполитої, крім уже названих, виникли такі села як Алтинівка, Береза, Берестівка, Бобрик, Вирівка, Дунаєць, Зазірки, Землянка, Камінь, Кучерівка, Литвиновичі, Мутин, Попівка, Русанівка, Сваркове, Слоут, Сліпород, Сміле, Фотовиж, Хижки, Ярославець та ін.

Заселення краю сприяло його економічному піднесенню. Розвивається сільське господарство, ремесла, промисли. Жваво ведеться торгівля з сусідами, в тому числі і з російськими містами. 21 квітня 1645 р. Білгородський воєвода Ф. Хілков повідомляв в Посольський приказ, що в Білгород прибули роменські купці з сіллю і просять допустити їх "торговать в острог с русскими людьми в ряду". В таможних книгах Курська відзначено приїзд купців з Глухова, Ромен, які привезли кожухи, дьоготь та ін.

Посилення національного і соціального гніту, наступ католицизму викликали незадоволення і опір українського народу. В 30-х рр. XVII ст. по Україні прокотилися козацько-селянські повстання під проводом Тараса Федоровича (Трясила), Павла Бута (Павлюка), Яцька Остряница та ін. В них брало участь і населення нашого краю, особливо Роменщини, яка межувала з театром військових дій повстанців. В травні 1638 р. мав місце виступ і в самих Ромнах.

На території, що залишилась під юрисдикцією Російської держави, провідне місце займав Путивль. Через нього здійснювались дипломатичні зносини Росії з Польщею та Кримом, він же був і фортецею, здатною витримати напад і поляків, і татар.

За період "смути" і, особливо після погрому, який вчинив гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний в 1618 р., Путивль дещо занепав. В ньому налічувалось 700 порожніх дворів, постраждали оборонні споруди. Щоб змінити становище царський уряд надсилає сюди військового інженера і фортифікатора Онисима Михайловича Радишевського.

Під його керівництвом були побудовані нові кам'яні укріплення і водозбір для забезпечення населення водою під час облоги. В 1622 р. цар Михайло Федорович нагородив Радишевського "за путимское тайничное и колодезьное дело". (6, с. 20).

За свідченням голандського мандрівника Маржерета Парле Путивль був одним з небагатьох російських міст, які мали кам'яну фортецю. Вона була розташована на тому місці, на якому в період Київської Русі знаходився "дітинець". Опис фортеці зробив архідиякон Павло Алепський, який, супроводжуючи Антіохійського патріарха Макарія в Москву, двічі (в липні 1654 і червні 1656 р.) побував в Путивлі. Він писав: "Крепость Путивля, большая и великолепная, неодолима и крепка в высшей степени, высока и прочно устроена на высоком основании, вся наполнена домами и жителями. Она расположена на отдельной круглой горе и заключает внутри водоем, в котором вода накапливается скрытно колесами из реки. Внутри нее есть другая крепость еще сильнее и неодолимее, с башнями, стенами, рвами, снабженными множеством пушек больших и малых, которые расположены одни над другими в несколько рядов. В крепости четыре церкви...".

Своєрідною фортецею був і Молчанський монастир, збудований в кінці XVI ст. Він був обнесений кам'яною стіною з баштами та бійницями і прикривав місто з південно-східного боку.

І після 1618 р. Путивлю доводилось бувати в облозі. Так, під час російсько-польської війни 1632-1634 рр. шляхетські війська під командою А. Пісочинського і Я. Вишневецького почали військові дії на Путивльщині і в травні 1633 р. обложили місто. Путивльські воєводи писали в Москву, що поляки "шанцы и туры под город и под острог подкопали... и с тех шанцев по городу беспрестанно стреляли зажигательными ядрами и нарядными стрелами... и воду у путивльских людей отняли и приступали с жестокими приступы с приметы многажды". Але взяти місто полякам не вдалось.

В кінці 1645 р. під місто підійшли татари. Взяти його вони теж не змогли і обмежились тим, що пограбували навколишні села.

Путивль був не тільки військово-адміністративним, а й значним економічним центром. Він мав не тільки бойову фортецю, а й мирний "посад" – територія, де проживало торгово-промислове населення.

Путивльський посад розташовувався між фортецею і Молчанським монастирем. Він мав свою лінію оборони – земляний вал довжиною 9265 м. Над валом піднімались 5 башт з воротями. В 1626 році на посаді нараховувалось 60 дворів. В середині XVII ст., за свідченням П. Алепського, там стояло 24 церкви.

Населення посаду займалось ремеслом, промислами і торгівлею. Там проживали колесники, бондарі, теслі, шевці і ін. В 1626 р. в місті було 24 приватних і казенних кузні, а один із його районів називався Ковальською слободою. Ремеслом і дрібною торгівлею займались не тільки посадські люди, а й служилі – козаки, стрільці, пушкарі, а також монастирські і церковні бобилі.

З промислів особливо було розвинуте пасічництво, бортництво, млинарство. В 1628-1629 рр. у Путивльському повіті налічувалось 266 бортних уходів. На берегах Сули, Псла, Терну, Вільшанки та ін. стояли пасіки, а на річках – млини. В деяких місцях варили селітру.

Через Путивль пролягав торговий шлях з Москви на Україну. Це

давало можливість путивльським торговим людям жваво торгувати з українськими містами, такими як Переяслав, Миргород, Ніжин, Ромни та ін. В 1621 р. путивльський воєвода князь І. Барятинський повідомляв у Розрядний приказ, що російські купці їздять на Україну, а українські – в Росію постійно.

В першій половині XVII ст. на території Путивльщини виникло цілий ряд нових сіл: Бояро-Лежачі, Веселе, В'язенка, Юр'єве та ін. При цьому в заселенні регіону беруть участь і українці. Чим більше загострювались міжнаціональні соціальні відносини на Україні, тим частіше з'являються в Путивлі українські козаки, селяни, міщани з пропозицією служби і проханням дозволу поселитись в межах Росії. Особливо посилився потік з України в 30-х рр., коли там вибухнули і потерпіли поразку козацько-селянські повстання проти польської шляхти. Як повідомляли воєводи А. Литвинов-Мосальський і І. Уваров в жовтні 1631 р. в Черняхівській Діброві відбулась козацька рада, яка ухвалила, що в разі поразки повстання, шукати притулку в Росії. Таке ж рішення прийняла і рада в Корсуні в жовтні 1632 р., на якій були присутні отаман Андрій Діденко, полковники з Білої Церкви, Чигирина, Корсуня, Переяслава, Лубен, військові судді з Черкас, Жовнина і ін.

В лютому 1636 р. в Путивль явився запорожець М. Кадиченко і від імені 300 козаків просив дозволу на переселення. В 1638 р. путивльський воєвода М. Плещеєв повідомляв в Москву, що прийшли в Путивль люди з Гадяча, Глинська, Батурина, Лохвиці, Ромен і ін. міст. В липні наступного року в Путивль прибули 10 тис. козаків на чолі з В. Іванкієвим.

Царський уряд прислав воєводі Плещеєву грамоту, в якій говорилось, що оскільки з Польщею Росія має "вечное докончание" (Поляновський мир), то забороняється приймати переселенців великими групами (50-200 чол.). Але хто буде приходити нарізно, або групами до 10 чол., тих приймати. Практично ж приймались всі. Вимоги Потоцького, Конецьпольського, Длуського та інших магнатів про видачу втікачів не задовольнялись.

Частину прибулих розсилали по інших містах (Єлець, Ливни, Короча та ін), решту поселяли в Путивльському повіті. При цьому вони отримували допомогу хлібом або грішми, землю і наказ: "на житье по весне строиться и указную свою пашню пахать, и хлеб сеять, чтоб им впредь беззапасным не быть". (1, с. 264).

* * *

В першій половині XVII ст. відбувається заселення і тієї частини українських земель, які згодом одержать назву Слобожанщини. На території Сумщини – це сучасні Недригайлівський, Лебединський,

Сумський, Краснопільський, Охтирський, Тростянецький і Великописарівський райони.

В 1641 р. миргородський королівський урядник Станіслав Кульчевський проти системи російських укріплень Білгородської засічної лінії побудував невеликий острожок Охтирку. Саме слово "Охтирка" можливо походить від тюркського "ах-тура" – біла фортеця. Очевидно, так називався татарський юрт, на місці якого поставлене укріплення. На кінець 1645 р. в місті було 50 дворів.

Польський король віддав Охтирку у власність коронному хорунжому А. Конецьпольському. Але в 1646 р. Я. Вишневецький з загоном в 7 тис. чоловік з гарматами напав на ряд міст, в тому числі і на Охтирку і приєднав її до своїх володінь.

Згідно розмежуванню земель 1647 року Охтирка перейшла до Росії. З акту про передачу міста видно, що в ньому був острог розміром в 354 сажнів (251 м) по колу і посад, в якому нараховувалось 48 дворів. На околицях міста зафіксовано багато пасік. Українське населення міста було переселено в межі Речі Посполитої, а на його місці московський уряд розмістив гарнізон в 49 чоловік і підпорядкував його олешнянському воєводі. Охтирка була включена в систему Білгородської оборонної лінії.

В кінці 30-х - початку 40-х рр. на відстані 30 км від Охтирки на річці Ташані (притока Грунь-Ташані) переселенці з Правобережної України заснували село Чупахівку. За розмежуванням 1647 р. воно теж перейшло до Росії, а замість українців, які пішли в межі Речі Посполитої тут стали поселятись російські служилі люди.

Ще в XVI ст. польські власті побудували на так званому Недригайлівському городищі невелике укріплення, біля якого на березі Сули, виникла слобода Недригайлів. В 30-х рр. XVII ст. це вже був значний населений пункт. Тут працювала "мельница немецкая" в двох коморах, в кожній по двоє жорен і 6 ступ. В середині 40-х рр. Недригайлів мав острог з чотирма баштами. В місті діяв православний храм.

В 1647 р. Недригайлів з околицями був переданий Росії. В акті про передачу вся територія описується так: "Городище на р. Суле старое городище на Путивльской стороне, и новый острог и земляной вал за р. Сулою, и посад слободи по обе стороны р. Сулы, да в уезде на той стороне, на которой острог стоит, выше Недригайлова в 2-х верстах, деревню Кармышевку да деревню Цыбуленку выше Недригайлова у 5 верстах на р. Суле на Путивльской стороне, и с землями и лесами и с водами и с мельницами и со всякими угодьями отдается царю". На момент передачі в Недригайлові нараховувалось 451 двір, з них 145 були оточені земляним валом, решта знаходилась поза валом. Після передачі значна частина населення залишила місто.

В 20-ти кілометрах від Недригайлова на річці Терн (притока Сули) путивльський поміщик Сулешкін в 1643 р. поселив 5 сімей. Згодом тут виросла слобода Терни.

Майже одночасно (в 1642 р.) між річками Пслом і Олешнею, на місці давнього Городецького городища вихідцями з Правобережної України була заснована слобода Межиріч. Місцеві перекази називають першими поселенцями Онуфрія Супруна, його двох синів і брата, що прийшли з Волині. Для захисту від татар переселенці збудували фортецю з сторожовими баштами і бійницями.

Протягом 30-40-х рр. XVII ст. на території сучасної Лебединщини виникло цілий ряд сіл: Берестовка, Боровецька (1636), Будилка, Голубівка, Курган-Азак (1647), Московський Бобрик (1645) та ін.

В 1640 р. в системі Білгородської захисної лінії на правому березі ріки Ворскли було побудоване місто-фортеця Вільне (нині село Вільне Великописарівського району), а при впадінні рік Закобиллі і Топкої в Сироватку – острог Краснопілля. В них несли сторожову службу російські служилі люди. Під захистом цих фортець розвивались села Пожня (відоме з 1628 р.), Бранцівка, Мезенівка і ін.

Заселяється майбутня Білопільщина. Тут виникають села Луцнківка, Миколаївка – Вирівська (нині Жовтневе), Нові Вирки і ін.

Таким чином, протягом першої половини XVII ст. активно відбувається процес залюднення території Сумщини, при чому не тільки традиційно обжитих її регіонів (північні і південно-західні райони), а й тих, які після монголо-татарського спустошення довгий час перебували у становищі "Дикого поля". Приток населення відбувається як з боку Росії, так і з боку України. Виникають нові населені пункти, розвиваються ті, що виникли раніше. Багато з них (Глинськ, Глухів, Конотоп, Липова Долина, Путивль, Ромни, Берестівка, Бобрик, Камінь, Литвиновичі, Мутин, Полошки, Русанівка, Сваркове, Сліпород, Тулиголове, Ярославець) тоді ж були нанесені на карту французьким інженером Гійомом Левассером де Бопланом, який перебуваючи в 30-40-х рр. на польській службі, довгий час працював на Україні.

Ріст народонаселення краю супроводжувався його господарським освоєнням. Більш стабільним і всебічним був економічний розвиток тієї частини області, яка входила до складу Речі Посполитої. Захищене від "Дикого степу" землями Російської держави, воно в меншій мірі піддавалось загрозі татарських нападів і мало сприятливіші умови для спокійної праці.

Складніше стояло питання в східних і південно-східних районах області. Вони безпосередньо межували з "Диким степом", а там досить часто і несподівано з'являлись татарські загони в пошуках здобичі. Поставлені московським урядом фортеці і оборонні лінії не гарантували повної безпеки навколишньому населенню. Та і самі мешканці краю змушені були більшу частину своєї діяльності віддавати сторожовій службі. Військово-служилий елемент складав значну, а можливо й переважну частину в соціальній структурі тутешнього населення. Тому господарська діяльність мешканців тих місць у той час більше

була спрямована не на широкий обробіток землі з вирощуванням злакових культур, а на заняття промислами. Вони полювали звіра, ловили рибу, займались бортництвом, збирали дикорослі фрукти, розводили худобу. На невеликих ділянках для власних потреб вирощували овочі.

В міру розширення оборонних споруд в степу, більш різноманітною стає і господарська діяльність населення. Збільшується значення польових робіт в сільському господарстві, тим більше, що царський уряд, приймаючи переселенців, став зобов'язувати їх "пашню пахать и хлеб сеять, чтоб им впредь беззапасными не быть".

Література

1. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы. М., 1954, т. 1.
2. Історія міст і сіл Української РСР. Сумська область. К., 1973.
3. История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. К., 1980.
4. Лазаревский А. Конотопская старина // Памятная книжка Черниговской губернии. Чернигов, 1962.
5. Масса И. Краткое известие о Московии в начале XVII в. М., 1961.
6. Нефедовский Е.Г. Путивль. Харьков, 1986.
7. Скрынников Р.Г. Самозванцы в России в начале XVII в. Новосибирск, 1987.
8. Соловьев С.М. История России с древнейших времен. М., 1961, Кн. V.

Розділ VII.

СУМЩИНА В ПЕРІОД ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ПРОТИ ПОЛЬСЬКО-ШЛЯХЕТСЬКОГО ПАНУВАННЯ В СЕРЕДИНІ XVII ст.

1. Початок і хід Визвольної війни. Основні події на території Сумщини.

Соціальний і національний гніт, переслідування православної церкви викликали на Україні невдоволення всіх верств українського суспільства, яке переросло у всенародну визвольну війну проти панування польської шляхти. Очолив боротьбу колишній писар Війська Запорізького чигиринський сотник Богдан-Зіновій Хмельницький.

19 квітня 1648 р. Запорізька Січ обирає Б. Хмельницького гетьманом і він звертається своїми універсалами до українського народу, до всіх людей "одного Бога, однієї віри та крові" готувати "зброю-рушниці, шаблі, кульбаки, коней, стріли, коси, списи для оборони стародавньої грецької віри...".

В той час територія нинішньої Сумської області була розрізана на дві частини польсько-російським кордоном, встановленим після розмежування земель, проведеного в середині 40-х рр. згідно Поляновського мирного договору (1634 р.). Він проходив через нинішні Глухівський, Путивльський, Буринський, Недригайлівський, Лебединський і Охтирський райони. Землі, що знаходились східніше цього кордону, входили до складу Московської держави, західні – до Речі Посполитої.

На польській частині найближчими до кордону були Глухів, Конотоп, Карабутове, Ромни, Липова Долина, Константинів. Там управляли польські урядовці.

На російській стороні найбільше значення мав Путивль, в який призначалось два московські воєводи. Путивль був і військовою фортецею, і воротьми, через які здійснювались зносини між польським і російським урядами. Крім того, путивльські воєводи займались широкою розвідувальною роботою, посилаючи на Україну своїх людей "для проведывания всяких вестей", а також опитуючи всіх, хто прибував до міста з України.

Певне стратегічне значення мало містечко Вільне, а також так звані "новодаточні" городки, тобто ті, що були віддані Польщею Росії за розмежуванням земель. Це – Бобрик, Ольшана, Охтирка, Недригайлів. Там сиділи московські воєводи, підпорядковані або Путивлю (Охтирка, Недригайлів), або Белгороду (Ольшана, Бобрик).

В суботу 22 квітня 1648 р. Б. Хмельницький з запорожцями вийшов з Січі, взяв фортецю Старий Кодак і рушив в північному напрямі. З ним йшов перекопський мурза Тугай-бей з чотирьохтисячною ордою.

Назустріч Хмельницькому просувалось польське військо під командою коронного гетьмана М. Потоцького, польного гетьмана М. Калиновського і козацького комісара Шемберга. Це військо йшло сушею.

А вниз по Дніпру на човнах спускались реєстрові козаки під началом генеральних осавулів Івана Барабаша і Ілляша Караїмовича. В районі Кодака вони мали об'єднатися з поляками і спільно діяти проти Хмельницького. Але дійшовши до урочища Кам'яний Затон, реєстровці під впливом агентів Хмельницького перебили своїх начальників і приєдналась до його армії.

Початковий період визвольної війни, як відомо, був надзвичайно успішним. 6 травня 1648 р. Б. Хмельницький громить поляків на річці Жовті Води (притока р. Інгулець), 16 травня польсько-шляхетське військо терпить поразку під Корсунем, 11-13 вересня – на річці Пилявці (на Волині), 5-6 серпня 1649 р. відбувається переможна битва під Зборовом, яка закінчується вигідним для України Зборівським мирним договором (8.VIII - 1649). Під впливом цих перемог піднімається весь український народ. Селяни, козаки, міщани тисячами вступають до армії Хмельницького. Польські урядовці і поміщики тікають з українських сіл, міст і містечок або гинуть від рук повсталих. Скрізь організовується козацьке самоврядування.

Все це відбувалось і на території Сумщини. В червні 1648 р. стародубець Г. Климов розповідав в Посольському приказі в Москві, що після перемог під Жовтими Водами і Корсунем Б. Хмельницький військо своє "роспустил за Днепр к путивльскому рубежу на маетности Потоцкого до Вишневецкого и Адама Киселя; и те де их маетностей городы все побрали, а которые де их были крестьяне Потоцкого и Вишневецкого и Киселевы, и те де с ними стали в козаки ж, и Новгород-Северский, пришод, взяли, а ляхов де везде побивали (1, т. 2, с. 41).

Тоді ж до містечка Константинів (нині с. Константинів Недригайлівського району) прибуло біля трьохсот запорожців. Польський урядник К. Сіножицький був убитий, а в місті створено козацьке самоуправління (1, т.2, с. 38).

Послані в травні 1649 р. на Україну севські пушкарі В. Ломакін і П. Матосов побували в Кролевці та інших містах і повідомили, що скрізь козаки "и всякие деревенские и пашенные люди конные и пешие все пошли к запороскому к козачью гетьману к Богдану Хмельницкому в сход". (1, т. 2, с. 201).

24 червня 1649 р. в Ромни приїхав козак і на торговій площі зачитав лист Б. Хмельницького. Гетьман писав, щоб всі козаки і селяни йшли в козацькі полки зі зброєю, а у кого її немає, то з рогатинами і косами. Рильські купці, які перебували тоді в Ромнах, говорили, що "пашенные крестьяне бегут в полки к гетьману к Богдану Хмельницкому беспрестанно". (1, т. 2, с. 214-215).

Деякі польські урядовці, яким вдалося втекти з повсталих українських міст, намагались знайти захист на порубіжній російській території.

Так, в травні 1648 р. як повідомляв путивльський воєвода М. Плещеєв, до Мокшевицького перевозу на р. Сейм прибули "из литовских городов урядники и шляхта Матвей Скачко да Рафаил Сеножацкой, и иные шляхта с жонами и детьми". (1, т. 2, с. 24). Один поляк з Конотопу заховався в маєтку путивльських дворян Яциних. Незабаром сюди прибув загін козаків, за дозволом П. Яцина втікач був знайдений і розстріляний (1, т. 2, с. 42).

Щоб не допустити конфліктів на цьому грунті між російськими і українськими властями, цар надіслав грамоти в Путивль, Севськ, Брянськ, Рильськ і "во все порубежные и в отдаточные и новые городы", всіх поляків не приймати і відсилати назад. А з "самовольными черкасы, – говорилось в грамоті, – ни в чом не задираться, а жить з береженьем, смирно". (1, т. 2, с. 53).

Початок визвольної війни на Україні російські власті сприйняли спочатку як "самовольство" козаків і селян. Коли ж рух став розростатись і в Константинові, Конотопі, Ромнах з'явились загони козаків і стали там порядкувати, у воєвод російських порубіжних міст виникло побоювання, як би це "самовольство" не зачепило і підвладну їм територію. Особливо посилилась тривога після того, як стало відомо, що на поміч Хмельницькому прибули татари. Путивльський воєвода М. Плещеєв писав в Москву, що боїться козаків і татар і перебуває в Путивлі "с великим береженьем". Він же наказав голові "нового отдаточного города Недригайлова" В. Головленкову, щоб він теж "жил в Недригайлове с великим береженьем, чтоб казаки и татарове над городом дурна какого не учинили и людей не побили". До Недригайлова було послано 100 служилих людей, до Охтирки – 20. Посилилась служба спостереження за кордоном і степом. Як повідомляв М. Плещеєв, з Путивля "по сторожам и по заставам и в просзжие станицы путивльцы служилые люди посылаютца беспрестанно". (1, т. 2, с. 38).

Царський уряд наказує воєводам прикордонних міст зв'язатися з польськими властями на Україні і домовитись про спільну боротьбу з татарами (1, т. 2, с. 77). Путивльський воєвода М. Плещеєв встановлює контакт з Я. Вишневецьким, власником значної частини Лівобережжя, і брацлавським воєводою А. Кисілем. Зав'язується листування. Перехопивши один з таких листів, адресований Я. Вишневецькому, Б. Хмельницький обурився. 11 липня 1648 р. він шле свого листа воєводі М. Плещееву, в якому висловлює здивування тим, "що з ляхами на нас,- пише він,- хочете воювати". В кінці липня Плещеєв одержує ще одного листа від гетьмана, в якому той попереджає, що може помиритися з поляками і разом з ними виступить проти Росії. "Легче нам, колько бившихся меж собою, помиритися,- говорить він,- а помирився, на вас поворотитися, что за измену вашу Бог вас погубит." (1, т. 2, с. 64).

Щоб заспокоїти Б. Хмельницького, М. Плещеєв за наказом царя посилає до нього листа, в якому доводить, що в переговорах з Я. Вишневецьким і А. Кисілем йшлося про боротьбу не проти козаків, а лише проти татар. "И вы бы и вперед такова дела, что нам с поляками стоять заодно,- писав воєвода,- от нас не мыслили и опасенья никакова не имели". (1, т. 2, с. 74).

Все це на певний час розрядило напруження, але в наступному році воно знову зростає. Восени 1649 р. в районі Хоролу, Лубен, Лохвиці, Миргороду, Глинська, Ромен з'являються татари з жінками і дітьми, в кількості 12 тисяч. Вони прибули сюди за дозволом гетьмана на зимівлю, бо в них "саранча хлеб и траву съела без остатка". (1, т. 2, с. 439). Крім того знову починають поширюватись чутки про наміри Б. Хмельницького йти на Росію. Підставою для таких чуток було невдоволення гетьмана російським урядом, який не наважувався подати йому допомогу в боротьбі з Польщею. Це невдоволення Хмельницький досить різко висловив путивльцю В. Бурому, якого воєводи С. Прозоровський і І. Ляпунов прислали до гетьмана для розв'язання земельних конфліктів між козаками і російськими дворянами. При цьому гетьман, за словами В. Бурого, кричав: "Вы за дубье да за пасеки говорите, а я все и городы московские и Москву сломаю..., хто и на Москве сидит и тот от меня на Москве не отсидится". (1, т. 2, с. 253).

Все це турбувало воєвод Путивля і інших міст. 18 вересня 1649 р. воєвода м. Вільного Ф. Арсеньєв послав до Чигирина своїх людей для "проведывания вестей". Вони повернулись з листом Б. Хмельницького, в якому гетьман запевняв, що його союзники татари не чіпатимуть російські землі (1, т. 2, с. 254-255). В той же час послані воєводою м. Бобрика К. Ушаковим в м. Зіньків його люди, повернувшись заявили, що напад козаків і татар можливий (1, т. 2, с. 284).

Між тим стан російських порубіжних фортець був далеко не блискучий. Ще в травні 1649 р. воєвода Ф. Арсеньєв писав царю: "А Вольной, государь, острог весь подгнил и во многих местах вывалился вон, и в приход, государь, воинских людей в том остроге быть страшно". Воєвода почав його ремонтувати і просив допомоги. Царь розпорядився надати Вільному фінансову допомогу "из белгородцких ис таможенных и кабацких денег". (1, т.2, с. 180). Але навряд чи до осені становище різко поліпшилось.

Не в кращому стані перебувала і головна фортеця – Путивль. Його воєводи повідомляли царю, що "город и острог худы и наряду и зелья и свинцу мало". Не вистачало озброєння. "А у полковых, государь, козаков у 100 – а у 80 человек пищали старые худы, – скаржились вони. – А в твоей государь казне пищалей нет, в осадное, государь, время дать им, полковым козакам, вместо худых пищалей и уездным крестьянам и гулящим людям будет нечего. И в приход, государь, воинских людей, как придут под Путивль, выходить нам, холопам твоим, и битца без твоих государевых прибавочных людей будет не с кем". Фортеця не була забезпечена і продовольством. Воєводи писа-

ли царю: "в твоих государевых житницах и у путивльцов у служилых и у всяких твоих государевых жилецких людей хлебных запасов в городе и остроге нет ничего". Воєводи попереджали царя, що якщо почнеться облога міста, то путивльці без хліба, зброї не витримають (1, т. 2, с. 253-254).

Становище не поліпшилось і наступного року. Коли весною 1650 р. стали приходити вісті про переговори Б. Хмельницького з А. Кисілем і про намагання поляків штовхнути гетьмана на конфлікт з Росією, путивльські воєводи С. Прозоровський і І. Чемоданов писали в Москву, що в Путивлі служилих людей мало, "в походы ходить будет за воинскими людьми не с кем и осады укреплять в городе и остроге и посадов уберечь будет не с кем". Знову ж воєводи скаржились, що у багатьох дітей боярських, козаків і стрільців "пищали худые", а в деяких їх і зовсім немає. (1, т. 2, с. 359).

На щастя всі ці тривоги російських воєвод виявились даремними. Ніхто з української сторони воювати московські землі не збирався. В липні 1650 р. в Путивль прийшов лист від Б. Хмельницького, в якому гетьман запевняв, що українці "на Московское государство лиха никакого не мыслили и не мыслет". Лист повіз до Москви путивлець І. Головленков, а звідти прийшов наказ воєводі С. Прозоровському відповісти гетьману, при цьому був присланий зразок листа-відповіді. Одночасно для Б. Хмельницького було привезено 42 пари соболів на 100 рублів і 6 пар на 30 рублів для генеральної старшини. В серпні ці дарунки повезли в Чигирин путивльці М. Антонов і Б. Салтанов. Їх одержали крім гетьмана, писарь І. Виговський, полковники І. Гладкий і Ф. Вишняк, обозний Ф. Коробка та ін. (1, т. 2, с. 382-384).

А в цей час на тій частині території Сумщини, яка входила до складу Речі Посполитої, палала визвольна війна. Польські урядовці і шляхта тікають або гинуть. Селяни і козаки займають їх землі. Як і по всій Україні ліквідується старий територіально-адміністративний поділ і створюється новий. Міста і містечка Сумщини перетворюються в центри сотенного управління і включаються до лівобережних полків: Конотоп, Кролевець, Глухів – до Чернігівського; Глинськ, Ромни, Константинів, Сміле – до Миргородського; Карабутове – до Прилуцького, Куземине – до Полтавського. В них формуються органи місцевої влади.

Але з середини 1651 р. ситуація на Україні раптом полгіршується. 18-20 червня військо Б.Хмельницького терпить поразку під Берестечком (на Волині), а у вересні гетьман підписує так званий Білоцерківський договір, за яким його влада залишилась лише в межах Київського воєводства. На решті території мало відновитись польське правління. Шляхта одержала право повернутися до своїх маєтків.

Повернення поляків викликало опір з боку українського населення, особливо Лівобережжя. Воно або оборонялo свої міста, або залишало їх і відходило на російську територію. Так, коли поляки в березні

1652 р. з'явились на території Сумської області, то, як свідчить одне з російських джерел, "из города из Константинова, который стоит близко рубежа, от Недригайлова в трех верстах, черкасы все вышли вон и стоят на поле близко Недригайлова. А город покинули для того: буде поляки учнут на них наступать, и им де бежать в государеву сторону." (1, т. 3, с. 212). Так вчинили і конотопці. Коли польський воєначальник Маковський з'явився під Конотопом з двома тисячами солдатів, "черкасы и мещане, – говорить сучасник, – все из Конотопу и с уезду вышли." (1, т. 3, с. 213). Глухівчани під командою сотників Сахна і Чорне Лихо виступили проти поляків, завдали їм поразки, але змушені були теж відійти в Севський повіт Росії. (4, т. 1, с. 225). Проте не всі міста полякам вдалось захопити. "А в Ромон (Ромни) и в иные городы, – свідчить очевидець, – не пустили и сидят от поляков в осаде" (1, т. 3, с. 211).

В 1652 р. військове щастя повертається до Б. Хмельницького. 22-23 травня під містечком Батіг на Південному Бузі він завдає поразки армії гетьмана М. Калиновського. На Україні посилюється визвольний рух, серед шляхти зростає тривога і їй знову доводиться тікати. В містах відновлюється козацьке управління. Уже в червні 1652 р. в Конотопі править сотник Тимко. 5 червня він просить дозволу в путивльських воєвод Хілкова і Протасьєва піймати злодіїв ("здрайцов наших"), що втекли на російську територію і сховались на березі Сейму в лозах. Сотник обіцяє "на той бік Сейму не переходити і шкоди не чинити", зауваживши, що як "брат з братом будемо мешкати і мешкаємо." (1, т. 3, с. 218). Очевидно, в той час, протягом другої половини 1652 р. поляки остаточно залишили територію нашого краю.

2. Переселення українців на територію російської держави.

В період визвольної війни посилився процес переселення українських селян, козаків і міщан на територію Росії. Це було викликано і загальною нестабільністю на Україні, і впливом військових подій, коли не було повної впевненості в перемозі, а особливо після поразок.

Так, навесні 1649 р. на Україні склалась тривожна ситуація. Польський король Ян Казимір оголосив загальну мобілізацію шляхти, найняв кілька тисяч німецьких солдатів, щоб почати рішучі дії проти Хмельницького. Литовський гетьман Я. Радзивілл одержав наказ вдарити в тил українському війську.

Б. Хмельницький, в свою чергу, став розсилати універсали, закликаючи козаків, селян і міщан стати на захист своєї землі. Але загроза була настільки серйозна, що у мешканців лівобережних міст виник намір в разі поразки козацького війська шукати порятунку на російській території. Про це повідомляв на початку травня 1649 р. в Мос-

кву воєвода Вільного Ф. Арсеньєв, посилаючись на інформацію, привезену його людьми, що побували на Україні. (1, т. 2, с. 178-179).

І дійсно. Не чекаючи завершення подій, багато мешканців порубіжних українських міст потяглись до Путивля. 20 червня 1649 р. путивльський воєвода М. Плєщеєв писав царю: "И ныне, государь, блюдяся поляков и немцов, черкасы и мещане, литовские люди наехали в Путивль и путивльский уезд. Стало, государь, ныне в Путивле и Путивльском уезде литовских людей больши твоих государевых людей". Воєвода висловлює побоювання, що якщо поляки переможуть і прийдуть з вимогою повернути втікачів, то оборонити їх він не зможе. (1, т. 2, с. 212).

В липні 1649 р. в Путивль прийшла царська грамота, в якій наказувалось всіх біженців з України і Білорусії приймати і розселяти для служби по містах "от крымские стороны". При цьому воєводи повинні були слідкувати, щоб їм "от дворян и от детей боярских, и от казаков и от стрельцов и от пушкарей и от боярских холопей дурна и грабежу и кражи и ни какова насильства ни в им не делали и ничего не отымали и ни в чом оману не делали. Или что дорого за дешево не купили. (1, т. 2, с. 224).

Тимчасом події розвивались сприятливо для Б. Хмельницького. Польська армія терпіла невдачі під фортецею Збараж. До гетьмана прибувало поповнення. Все це відбилось на настроях населення. В кінці липня Плещеєв повідомляв в Розрядний приказ, що притік біженців до Путивльського повіту припинився, а ті, що тривалий час проживали в Путивлі і повіті "для торговли и для хлебные и соляные покупки" теж повернулись додому і пішли "в сход к гетьману черкаскому к Богдану Хмельнимцкому". (1, т. 2, с. 228).

Проте це не означало, що переселення в той час зовсім не відбувалось. В 1650 р. вихідці з волинського містечка Миропілля прибули на лівий берег Псла і заснували слободу Миропілля, яка потім переросла в сотенне місто. Наступного року потік переселенців посилився. Причиною стала поразка українського війська під Берестечком (18-20. VI-1651) і Білоцерківська угода (вересень 1651 р.), за якою польська шляхта одержала право повернутися на українські землі. Боячись насильства з боку польських панів, селяни, козаки і міщани з майном і худобою переходили через російський кордон.

В березні 1652 р. 2 тис. козаків і селян Чернігівського полку, вихідці з Чернігова, Ніжина, Борзни, Батурина, Конотопу під началом полковника Дзиковського прибули до Путивля. Вони просили поселити їх "на Заводитцком городище на Пещаном". Це місце путивльські воєводи Хілков і Протасьев описали так: "А то Заводитцкое городище на реке на Псле, выше Каменово от Путивля – во 100 верстах, а от Недригайлова – в 50-ти верстах, а от Бобрика и от Каменова вверх по Пслу – верст с 50. А Пещаный Брод по реке по Суле от Недригайлова

-верст с 30, а от Бобрика и от Каменова – верст 40..." "и в тех местах земли многие и угодья большие." (1, т. 3, с. 227).

Названі землі Дзиковський і його супутники не одержали. Замість них їм відвели ділянку на річці Тиха Сосна (притока Дону), де було закладено місто Острогозьк (нині Вороніжська область).

В тому ж році переселенці з Правобережної України заснували на р. Ольшанці (притока Псла) слободу Лебедин, яка стала швидко розростатись; вихідці з села Злодіївка, що на Київщині на р. Сироватка (притока Псла) започаткували слободу Злодіївка (нині с. Покровка Краснопільського району), а на р. Рибиця (притока р. Сироватка) виникає слобода Угроїди.

В 1653 р. слобода Терни, заснована в 1643 р., поповнилась 48 українськими сім'ями. Тоді ж прибуло кілька сімей з України і до м. Вільне. Очевидно, вільнівський воєвода В. Новосильцев з якихось причин не зміг їх достатньо влаштувати, бо прибулі змушені були їхати до Москви "бити челом о своих нуждах". Вони скаржились, що "государевым денежным и хлебным жалованьем не пожалованы и землями нигде не устроены". В Розрядному приказі їх вислухали і видали кожному "за выход и на дворовую селітьбу" в залежності від кількості членів сім'ї від 5 до 8 рублів. Повернувшись до Вільного, вони одержали на сімена по 2 четі вівса (четь, четверть містила від 4 до 8 пудів), по 2 четі гречки, по четверику проса (четверик становив 1/8 четі), жита – по 3 четі (1, т. 2, с. 255-256).

В 1654 р. була заснована Ворожба (на Лебединщині). В чолобитній отамана українських переселенців Є. Якимова, поданій московському урядові в 1658 р., говорилось, що вони поселились на р. Псел на Заводніцькому городищі між Камінним і Суминим городищами.

Зростало населення і на Путивльщині. В 1648 р. виникають села Бояро-Лежачі, Юр'єве. В 1653 р. поселення Слобода (нині с. Нова Слобода Путивльського району) грамотою царя Олексія Михайловича було передане Софроніївській пустині, перетвореній через деякий час в Софроніївський монастир. Монастирські власті почали залюднювати Слободу, яка почала перетворюватись у велике село. (3, с. 470). Зростали і інші населені пункти, виникали нові.

Таким чином, в роки Визвольної війни населення території нинішньої Сумської області зростало. Це стосується і тієї частини, яка входила до новоствореної української держави – Гетьманщини (Роменщина, Глухівщина, Конотопщина, Кролевеччина), і тієї, що належала Росії (Путивльщина) і майже незаселеної тоді південно-східної частини області, яка стала потім частиною Слобідської України.

Очевидно, саме в середині XVII ст. виникли такі села, як Янівка (нині Первомайське), Соснівка (Глухівський район), Духанівка, Мельня (Конотопський район), Бранцівка, Мезенівка, Осоївка (Краснопільський район), Бистрик, Божок (нині Червоний Ранок), Локня, Обтове

(Кролевецький район), Павленкове (Лебединський район), Стрільники (Путивльський район), Богданівка, Вовна, Глазове, Чапліївка (Шосткинський район) та ін.

3. Аграрні відносини між українським і російським населенням. Розвиток торгівлі.

Порубіжний характер Сумської області в першій половині XVII ст. створював умови для розвитку широких контактів на її території між населенням і властями України і Росії. Вони розвивались і напередодні, і в ході Визвольної війни і стосувались не тільки обміну інформацією, товарами, а й інших господарських справ. Так, в липні 1648 р. отаман містечка Костянтинова просив путивльського воєводу Плєщеєва дозволить мешканцям Константинова косить в Недригайлівському повіті траву "по найму". Воєвода наказав недригайлівському урядовцю Д. Кирєєву "остаточные травы отдавать литовским людям из найму", зауваживши, що "чем той траве пролежать" краще за неї щось взять і государеві "прибыль учинить". (1, т. 2, с. 63). Подібні звернення надходили і з інших порубіжних українських міст. Мешканці Константинова постійно їздили до Недригайлова молоти зерно.

В липні 1648 р. путивльський воєвода М.Плещеєв повідомляв в Посольський приказ, що по р. Сулі, вище недригайлівської слободки Торкмишовки (на р. Торкмишовці, притоці Сули) "литовские люди живут на пасеке со пчелою и хлеб сеют и сено косят и животиною толочат". Займатись господарством і бортництвом в цих місцях їм дозволили при умові, що вони будуть віддавати "на государя" десятий вулик і десятий сніп хліба. (1, т. 2, с. 63).

Постійні зв'язки з урядовцями ближніх українських міст висували необхідність, щоб при канцеляріях російських воєвод були дяки або піддячі, що знали українську мову. На прохання недригайлівського воєводи М. Кусакова цар наказав путивльському воєводі М. Плещееву надіслати в Недригайлів таку людину. Плещеєв відмовився до царського наказу, очевидно, не досить серйозно, пославши в Недригайлів якогось посадського чоловіка Юшку Русинова. У своїй скарзі царю М. Кусаков писав: "И тот Юшка Русинов писать и честь не умеет, и у твоих государевых дел ни у каких не бывал и ничего не знает". "А без подъячего быть мне, холопу твоему,- додав Кусаков,- в таком порубежном городе нельзя". Довелось царю знову втрутитись у цю справу. По скарзі недригайлівського воєводи було ухвалено: путивльському воєводі С.В. Прозоровському "велеть в Недригайлове для письма с приказным человеком держать такова, кому письмо за обычай и кто литовское письмо чести умеет". (1, т.2, с. 226).

Слід сказати, що не всі стосунки української і російської сторін завжди були добрими. Мали місце і непорозуміння і, навіть, конфлікти.

Так, в березні 1648 р. воєвода А. Кисіль писав у Путивль, що російські служилі люди з Охтирки, Ольщани і Бобрика розорили пасіки селян Гадяцької волості, а їх самих "многих порезали или порубили". (1, т. 2, с. 14). У вересні 1652 р. миргородський наказний полковник М. Іванов і полковий суддя М. Радченко скаржились царю, що недригайлівський приказний Г. Небольсін спочатку дозволив константинівським козакам косити сіно на російській території, а потім почав їх бити і сіно обіцяє спалить. На лист константинівського сотника Небаби Небольсін відповів "с угрозою и называл их свиньями". (1, т. 3, с. 232).

З свого боку українці теж не завжди поводили себе дружелюбно. Особливо багато непорозумінь виникало в той час на грунті земельних відносин. Справа в тому, що після розмежування 1647-1648 рр. воєводи порубіжних російських міст одержали наказ слідкувати, щоб "литовские люди" землі "через рубеж не поседали, острожков нигде не ставили и сел и деревень не строили, и пасек и буд не заводили." (1, т. 2, с. 246-247). Але виконати цей наказ було не так просто, бо українське порубіжне населення не хотіло звикати до нового кордону і, ігноруючи його, намагалось користуватись землями і угіддями, що відійшли до Росії.

В травні 1649 р. воєвода м. Вільного А. Щепотєв повідомляв, що українці, які після розмежування земель були вислані на Україну, "ныне пришод, живут выше городного острогу на государеве земле, по реке по Мерчику и Мерлу и в иных местах по старым пасекам". На царських служилих людей стріляють і "называют тою землю королевскою землею". Довелося звернутись до Б. Хмельницького, а він наказав миргородському полковнику М. Гладкому не допускати подібних вчинків. (1, т. 2, с. 434).

Траплялось, що суперечки за землю набували затяжного характеру. Про одну з таких, наприклад, повідомляли путивльські воєводи С. Прозоровський і І. Ляпунов в Посольський приказ у вересні 1649 р. Того року, повідомляли воєводи, "литовские люди с разных городов", перейшовши прикордонну межу, "под новоприимочным городом Недрыгайловым", по ріках Сулі і Терну "пчелиные многие пасеки поставили и всякой пасечный завод завели". В той же час мешканці Конотопу в маєтку путивльця М. Яцина і "на Липицах" в маєтку Б. Кривопишина землю виорали і "хлеб сеяли орженой и яровой, и сена покосили, и пасеки поставили, и лес хоромной и дровяной и бортные деревья посекли".

Воєводи послали під Недригайлів путивльця Ф. Черепова, а під Конотоп і на Липиці сотника московських стрільців В. Фігльова і путивльця М. Юдіна з наказом вислати українців "со всем заводом в их литовскую сторону за межу без бою и без задору". А якщо буде опір, то зробити це примусово. З-під Недригайлова "литовські люди" пішли добровільно, а із землі Яцина і Кривопишина піти відмовились.

Тоді путивльські воєводи звернулись до конотопського сотника В. Горбина з вимогою забрати своїх людей. Той відповів, що не може цього зробити без наказу Б. Хмельницького. Написали листа гетьману. Його повезли путивльці В. Бурого і М. Антонов. В листі путивльські воєводи скаржились на захоплення українцями земель і одночасно відзначили, що конотопський сотник в своєму листі написав "государево имя не по пригожу", не по "царского величества достоинству , не сполна", за що його необхідно покарати.

16 вересня В. Бурого повернувся і привіз лист-відповідь Б. Хмельницького. Гетьман просив не мати зла на конотопського сотника, бо він "єст чоловік простий і неписьменний". Стосовно земельних відносин, в листі повідомлялось, що батуринський полковник М. Небаба одержав гетьманський наказ слідкувати "аби наши за гран свою не вдиралися і найменшої шкоди од сего часу чинити не важилися".

20 вересня путивлець П. Юденков повіз лист Б. Хмельницького батуринському полковникові Небабі, щоб він вжив відповідних заходів. Ознайомившись з листом, полковник пообіцяв, що сам поїде до Конотопу і просив, щоб путивльські воєводи прислали туди і своїх людей. До Конотопу поїхали путивльці Л. Литвинов і М. Яцин. Але владнати справу не вдалося. Повернувшись з Конотопу, Литвинов і Яцин повідомили, що полковник Небаба не тільки не заборонив конотопцям порушувати кордон, а ще й "на них кричал, и помещика Микифора Яцина лаял матерны и за саблю примался, хотел ево сечь и впредь на него Микифора с товарищи похвалился убойством". (1, т. 2, с. 247-285).

Між тим на початку жовтня 1649 р. до Москви надійшла скарга недригайлівського голови М. Кускова на жителів м. Константинова, які, повернувшись з війська додому, почали "недригайловских жильцов теснить всякою теснотою". Вони, за словами Кускова, землю "через рубеж попахали до осыпи городовой недрыгайловской, и животинные многие стада на твоей государеве земле пасут насильством, хлеб недригайловских жильцов потолочили и сена потравили, по реке по Суле и по реке ж по Терну леса запустошили...". Кусков послав до константинівського сотника Тимофія скаргу. У відповідь той прибув до Недригайлова з козаками і, за словами недригайлівського голови, вони йому "говорили невежливые слова и грозят убийством". При цьому сотник Тимофій ніби заявив: якщо царським людям в Недригайлові тісно, то хай забираються геть.

Кусков писав, що українці заснували село Березники під самим Недригайловим, "от посаду недригайловского всего саженях в сте", а двори другого села – Кулешівки стоять теж на царській землі, "и мельницы поставлены на р. Усе к твоей же государеве стороне и к берегу". (1, т, 2, с. 285-287).

Подібне спостерігалось і в околицях м. Олешні, де за словами одного з документів, українські селяни і козаки на російській стороні косять сіно і "в леса, и в дубровы, и на реку Ворсклу для рыбных ловель, и в пасеки выезжают, и лес секут насильством". (1, т, 2, с. 321).

Не зумівши владнати всі ці непорозуміння з українськими властями і гетьманом, цар доручає послам Г. Пушкіну і С. Пушкіну, які в січні 1650 р. відправлялись до Варшави, просити польського короля вжити необхідних заходів з свого боку. Але влада короля на Україні уже не мала сили і конфлікти за землі і угіддя не припинялись.

В жовтні 1650 р. воєвода з Олешні В. Бунаков і А. Щепотєв з Вольного писали бєлгородським воєводам Б. Репніну і В. Головіну, що на російській території поселились українські козаки і селяни і "буды и пасеки и дехтярни завели". З Бєлгорода в Олешню і Вільний були послані приказні люди з наказом з "государевы земли з буд и пасек литовских людей сослать добровольно без задору". (1, т. 2, с. 453).

Але наступного року знову поступає повідомлення про те, що в Олешнінському повіті по річках Ворскла, Мошенка, Хухра сидять "литовські люди" з Миргорода, Сенчі, Зінькова, Куземина, Гадяча, "пчелы сводят, и звери бьют, и рыбу ловят". (1, т. 3, с. 138-139).

* * *

В роки Визвольної війни продовжувався розвиток торгівлі між Україною і Росією. Це відбувалось і на території нашого краю. Торгові люди з Ромен, Глухова, Конотопа, Карабутова і ін. українських міст і містечок регулярно прибували до Путивля, Вільного, Бобрика і інших російських фортець. В свою чергу російські купці постійно виїздили до Ромен, Глухова і т. д.

З початком війни торгівля навіть пожвавилась, оскільки господарство на Україні в значній мірі дестабілізувалось. В зв'язку з цим московський уряд надіслав воєводам порубіжних російських міст наказ не чинити ніяких перешкод українським купцям. Так, в лютому 1649 р. у відповідь на повідомлення про те, що мимо Бобрика на Україну і в зворотному напрямі їздить багато торгових людей, воєвода К. Ушаков одержав наказ "застав не ставиты и с торгом ездить не заказывать". (1, т. 2, с. 131). Таке ж розпорядження одержав і воєвода м. Вільного Ф. Арсеньєв. В ньому говорилось: "которые русские люди ездят в Литву с торгом и тово не заборонять, так же и литовским людем, которые ездят для покупки". (1, т. 2, с. 137).

Одночасно українським купцям надавались різні пільги, вони звільнялись від сплати мита. Путивльському воєводі М. Плещеєву царською грамотою від 21 березня 1649 р. наказувалось: коли "из литовские стороны учнут приезжать запорожские черкасы в Путивль или в Путивльской уезд с какими товары и ты б тем их торговым людям в Путивле и в Путивльском уезде торговати позволил без пошлин, а пошлин с них ни с каких их товаров имати никому не велел". (1, т. 2, с. 164).

Урядовці українських порубіжних міст з свого боку всіляко сприяли торгівлі російських купців і про це повідомляли воєвод. В грудні 1650 р. воєвода Олешні А. Хрущов одержав листа зіньківського сотника Ж. Татарниченка і отамана городового М. Ломаки, в якому говорилось: "І ми вашим людям торговим в нашим місті Зінкові ніт нікому не чиним кривди в їх продажах". (1, т. 2, с. 473).

Про те, наскільки інтенсивно велась російсько-українська торгівля через територію Сумщини свідчать відписки російських воєвод в Москву. Так, вольновський воєвода Ф. Арсеньєв писав в Розрядний приказ 9 березня 1649 р., що українські купці "проезжают мимо Вольной беспрестанно и обозами большими, в обозе человек по 100-у и по 50 больши, на дни обоза по 2 и по 3". Тією ж дорогою торгові люди з Курська, Бєлгорода, Хотмижська, Карпова та інших міст їдуть на Україну валками "возов по 30 и больши". (1, т. 2, с. 137). Бобрикський воєвода К. Ушаков в свою чергу повідомляв, що на відстані десяти верст від Бобрика "торговые всяких чинов люди... проложили дорогу особую", якою "ездят за рубеж в Литву". (1, т. 2, с. 131).

Чим торгували обидві сторони ? Українські купці привозили в Росію поташ, смольчугу, кожухи, овець, волів, коней. Російські торгові люди постачали одяг, зброю, порох, сірку, сідла, свинець і т.д. Багато закуповувалось в Росії продовольства. В лютому-березні 1649 р. бобрицький і вольновський воєводи повідомляли в Москву, що повз їх міста купці везуть на Україну хліб, сіль, мед. (1, т. 2, с. 131, 137). В червні того ж року путивльський воєвода повідомляв, що "литовские люди наехали для покупки хлебной и соленой". (1, т. 2, с. 212). Особливо велике значення для України мали закупки хліба, оскільки власне господарство було зруйноване або дезорганізоване війною. До того ж 1649 рік був неурожайним. Греки Х. Мануйлов і Р. Прокоф'єв, які побували на Україні, говорили в Посольському приказі в березні 1650 р., що якби в Путивлі і в Комарицькій волості хліб не продавали, то "в литовской бы стороне голод был большой". (1, т. 2, с. 355).

Вивіз хліба на Україну іноді завдавав клопоту російським порубіжним властям і негативно відбивався на продовольчому становищі місцевого населення. Так, в 1649 р. путивльські воєводи С. Прозоровський і І. Ляпунов повинні були закупити для державних потреб хліба на 1000 крб. В кінці року вони повідомляли в Москву, що змогли придбати жита і вівса дуже мало, бо з Севська, Рильська, Комарицької волості хліб "пошол в литовскую сторону", а у путивлян, "у всех чинов людей хлебных запасов ничего нет". А Путивльський повіт, писали воєводи, "пустой и от татар повоеван, а хлеб ныне не уродился". (1, т. 2, с. 297).

Слід сказати, що і в торгівельних відносинах не завжди все було гаразд. Траплялись непорозуміння і неприємності. Так, російські воєводи іноді скаржились в Москву, що українські торгові люди таємно

провозять в Росію і продають тютюн і вино. Куріння в той час в Московському царстві вважалось кримінальним злочином, а на продажу спиртних напоїв мала монополію держава. Але "всякие служилые люди,- повідомляв хотмижський воєвода,- у тех литовских купцов вино покупают тайными обычаи и пропиваютца". Воєвода арештував порушників російських законів і відправив до Вольного. (1, т. 2, с. 8).

В 1650 р. оскольський воєвода Ф. Ловчиков пограбував київського купця В. Мезинського. Той поскаржився Б. Хмельницькому. А в цей час російські купці з Путивля повезли в Україну "государеву соболиную наметную казну" вартістю понад 2 тис. крб. Коли вони прибули до Ромен, то сотник В. Олефіренко, посилаючись на розпорядження Б. Хмельницького, затримав їх і відібрав частину товару. Купці поскаржились своєму воєводі С. Прозоровському. Воєвода звернувся до Б. Хмельницького. 9 грудня 1650 р. гетьман надіслав путивльському воєводі листа, в якому повідомляв, що наказу про реквізицію товарів у путивльських купців він роменському сотнику не давав. Очевидно, владнати справу не вдавалось, бо в лютому наступного року купці знову скаржились, на цей раз уже царю. (1, т. 2, с. 468-469; т. 3, с. 14).

Траплялись і інші непорозуміння, але в цілому російсько-українські торгівельні зв'язки в роки Визвольної війни розвивались нормально, що мало велике значення і для України, і для Росії.

4. Дипломатичні зносини Б. Хмельницького з російським урядом і Сумщина.

Здобувши перші перемоги над польсько-шляхетським військом під Жовтими Водами і Корсунем, Б. Хмельницький уже 8 червня 1648 р. звертається листом до царя Олексія Михайловича з пропозицією повести спільну боротьбу проти Речі Посполитої. З того часу протягом наступних років здійснювались постійні дипломатичні зносини між гетьманом і московським урядом. З України до Москви і в зворотному напрямі стали їздити посольства. Всі вони проїздили через Путивль. З українських порубіжних міст, яким доводилось зустрічати і відправляти далі послів, були найчастіше Конотоп, Ромни, Карабутове.

В кінці 1648 р. в Києві перебував ієрусалимський патріарх Паїсій, який їхав до Москви. Б. Хмельницький доручив полковнику С. Мужиловському супроводжувати патріарха, а будучи в Москві, просити в царя допомоги в боротьбі проти Польщі. 6 листопада до Путивля прибули греки і повідомили воєводу М. Плещеєва, що патріарх незабаром буде тут. Плещеєв зв'язався з Москвою і одержав наказ прийняти патріарха, поселити "на добром дворе", розпитати, що робиться на Україні, а потім відправити до Москви, давши йому провожатих, підводи і харчі. Рекомендувалось дати патріарху по 5 алтин, 3 кружки

меду і 3 кружки пива на день, архімандриту – по 10 "денег", архидиякону – 9, диякону – по 8 і т.д.

5 січня 1649 р. патріарх з свитою в 25 чоловік прибув до Путивля. З ним приїхав і полковник С. Мужиловський у супроводі 10 чоловік. Турботу про патріарха і його людей доручили стрілецькому голові М. Яцину, який поселив їх "на лучшем дворе".

21 січня Паїсій вирушив до Москви. Йому було дано "корму" на 3 тижні. Супроводив патріарха "в приставе" С. Яцин. З ними поїхав до Москви і полковник С. Мужиловський. 4 лютого він передав царю прохання Б. Хмельницького про допомогу. (1, т. 2, с. 82-87).

25 червня 1649 р. повертаючись з Москви, С. Мужиловський з патріархом Паїсієм, знову прибули в Путивль. Наступного дня Мужиловський виїхав на Конотоп, а Паїсій послав туди ж двох своїх людей, щоб довідатись, чи безпечна дорога. Незабаром з Конотопу прибув козак і повідомив, що конотопський сотник має наказ Хмельницького патріарха "принять в Конотоп с честью" і що провожаті та підводи для дальшої поїздки патріарха уже готові.

3 липня Паїсій виїхав з Путивля. Його супроводив козацький голова М. Булгаков і 30 козаків. На відстані п'яти верст від Конотопу патріарха зустрів сотник з п'ятьма сотнями кінних воїнів, а під самим містом його зустріло духовенство з іконами. З Конотопу патріарх рушив на Київ. (1, т. 2, с. 102).

Царський уряд швидко відповів на приїзд до Москви полковника С. Мужиловського. В лютому до Б. Хмельницького був посланий гонець В. Михайлов, а 13 березня "в Запорожскую землю" виряжається посол Г. Унковський. 31 березня 1649 р. Унковський прибуває до Путивля і просить воєводу М. Плещеєва терміново відправити його на Україну, "не задержав, куды лучше и податнее, и на которые бы места от польских и литовских людей пройти бесстрашно". Плещеєв пише конотопським урядовцям, щоб вони прийняли посла, дали підводи, корм, провожатих і відправили далі найближчим і безпечним шляхом.

1 квітня в супроводі 40 путивльських козаків Г. Унковський виїхав на Конотоп. За 5 верст від Конотопу його зустрів сотник І. Рибальченко з отаманом С. Пивоваровим, писарем Семеном і сотнею кінних козаків. Г. Унковського і його людей прийняли "со всякой честью", говориться у звіті посла ,- "а у города стояли пешие люди по обе стороны с ружьем, а как вошли в город, и в городе стреляли с пушек".

Конотопські урядовці розповіли Унковському про події в Україні і дали продовольство на дорогу: "8 хлебцов решотных, 5 колочей, 5 куров, полбарана, 4 части говядины, 40 яиц, поросенка, питья: крушку вина двойного, полведра вина простого, 2 ведра меду, 4 ведра пива, 5 свеч сальных". Для коней дано овес і сіно. (1, т. 2, с. 145-146).

В свою чергу сотнику В. І. Рибальченку, отаману С. Пивоварову і писарю Семену наказом царя за "проведывание вестей, которые вести

писаны к государю к Москве в отписке и для того, что город порубежный, дано по паре соболей. (1, т. 2, с. 161).

З Конотопу Г. Унковський направився на Красний – Прилуки, – Басань і 10 квітня був в Переяславі. Того ж дня сюди прибули путивльці діти боярські М. Кольцов і М. Драловцев з доносом на С. Мужиловського. В ньому говорилось, що той, коли повертався з Москви на Україну і був в Путивлі, "говорил про Московское государство непригожие слова, что в Московском государстве правды ни в чем нет". Унковському доручалось поговорити з Мужилоським і з'ясувати, чи правда це. Мужиловський відмовлявся, говорячи так: "про Московское государство ни с кем никаких непригожих слов не говорил, разве пьянством что молвил" і зробив це тому, що "государевою милостью и жалованием из Москвы поехал пьян". (1, т. 2, с. 146). Очевидно полковнику повірили, бо врешті-решт з царської казни йому пожаловано атлас, сукно, 40 соболів і 30 крб.

Побувавши в Чигирині і зустрівшись там з Б. Хмельницьким, Г. Унковський виїхав до Москви. З ним їхало посольство гетьмана на чолі з чигиринським полковником Ф. Вишняком. 9 травня всі прибули в Конотоп, а 12 травня – до Путивля. Тут посольству видали в дорогу "корм" на 2 тижні. Ф. Вишняк одержав по 3 алтина і 2 деньги на день, три його помічника – по 10 денег, конюх – по 6 і п'ять козаків – по 4 деньги. Всього путивльська казна видала 5 крб., 10 алтин і 4 деньги. Наступного дня на десяти підводах, в супроводі путивльця В. Бурого вирушили до Москви.

13 червня Ф. Вишняк мав відпускну аудієнцію у царя, а 14-го В. Бурого повіз путивльському воєводі М. Плещеєву грамоту Посольського приказу з наказом не затримувати українських послів, коли вони будуть повертатись додому через Путивль, а давши провожатого, доправити їх до кордону. 24 липня Плещеєв повідомляв Москву, що посли виїхали з Путивля на Конотоп.(1, т. 2, с. 184, 196-197, 210, 225).

Після битви під Зборовом (5-6 червня 1649 р.) дипломатична діяльність гетьманського уряду пожвавилась. Велись переговори не тільки з Польщею і Кримом, а й з Туреччиною, Молдавією, Семиграддям. Щоб з'ясувати ситуацію на Україні царський уряд посилає туди посольство на чолі з Г. Нероновим. 23 жовтня Неронов прибув до Путивля, а наступного дня воєвода С. Прозоровський написав в Ромни, щоб прийняли посольство і відправили далі. 27 жовтня Прозоровський одержав лист роменського сотника В. Роменкова про готовність прийняти посла. Того ж дня Г. Неронов у супроводі 15 дітей боярських і 15 путивльських козаків залишив Путивль. За версту від Ромен його зустрів отаман Ю. Михайлов, "а с ним под знаменем конных человек 50". В Ромнах посольство одержало на дорогу хліб, м'ясо, вино, пиво, фураж для коней і в супроводі провожатих 30 жовтня виїхало до Чигирина.

меду і 3 кружки пива на день, архімандриту – по 10 "денег", архидиякону – 9, диякону – по 8 і т.д.

5 січня 1649 р. патріарх з свитою в 25 чоловік прибув до Путивля. З ним приїхав і полковник С. Мужиловський у супроводі 10 чоловік. Турботу про патріарха і його людей доручили стрілецькому голові М. Яцину, який поселив їх "на лучшем дворе".

21 січня Паїсій вирушив до Москви. Йому було дано "корму" на 3 тижні. Супроводив патріарха "в приставе" С. Яцин. З ними поїхав до Москви і полковник С. Мужиловський. 4 лютого він передав царю прохання Б. Хмельницького про допомогу. (1, т. 2, с. 82-87).

25 червня 1649 р. повертаючись з Москви, С. Мужиловський з патріархом Паїсієм, знову прибули в Путивль. Наступного дня Мужиловський виїхав на Конотоп, а Паїсій послав туди ж двох своїх людей, щоб довідатись, чи безпечна дорога. Незабаром з Конотопу прибув козак і повідомив, що конотопський сотник має наказ Хмельницького патріарха "принять в Конотоп с честью" і що провожаті та підводи для дальшої поїздки патріарха уже готові.

3 липня Паїсій виїхав з Путивля. Його супроводив козацький голова М. Булгаков і 30 козаків. На відстані п'яти верст від Конотопу патріарха зустрів сотник з п'ятьма сотнями кінних воїнів, а під самим містом його зустріло духовенство з іконами. З Конотопу патріарх рушив на Київ. (1, т. 2, с. 102).

Царський уряд швидко відповів на приїзд до Москви полковника С. Мужиловського. В лютому до Б. Хмельницького був посланий гонець В. Михайлов, а 13 березня "в Запорожскую землю" виряжається посол Г. Унковський. 31 березня 1649 р. Унковський прибуває до Путивля і просить воєводу М. Плещеєва терміново відправити його на Україну, "не задержав, куды лучше и податнее, и на которые бы места от польских и литовских людей пройти бесстрашно". Плещеєв пише конотопським урядовцям, щоб вони прийняли посла, дали підводи, корм, провожатих і відправили далі найближчим і безпечним шляхом.

1 квітня в супроводі 40 путивльських козаків Г. Унковський виїхав на Конотоп. За 5 верст від Конотопу його зустрів сотник І. Рибальченко з отаманом С. Пивоваровим, писарем Семеном і сотнею кінних козаків. Г. Унковського і його людей прийняли "со всякой честью", говориться у звіті посла ,- "а у города стояли пешие люди по обе стороны с ружьем, а как вошли в город, и в городе стреляли с пушек".

Конотопські урядовці розповіли Унковському про події в Україні і дали продовольство на дорогу: "8 хлебцов решотных, 5 колочей, 5 куров, полбарана, 4 части говядины, 40 яиц, поросенка, питья: крушку вина двойного, полведра вина простого, 2 ведра меду, 4 ведра пива, 5 свеч сальных". Для коней дано овес і сіно. (1, т. 2, с. 145-146).

В свою чергу сотнику В. І. Рибальченку, отаману С. Пивоварову і писарю Семену наказом царя за "проведывание вестей, которые вести

писаны к государю к Москве в отписке и для того, что город порубежный, дано по паре соболей. (1, т. 2, с. 161).

З Конотопу Г. Унковський направився на Красний – Прилуки, – Басань і 10 квітня був в Переяславі. Того ж дня сюди прибули путивльці діти боярські М. Кольцов і М. Драловцев з доносом на С. Мужиловського. В ньому говорилось, що той, коли повертався з Москви на Україну і був в Путивлі, "говорил про Московское государство непригожие слова, что в Московском государстве правды ни в чем нет". Унковському доручалось поговорити з Мужилоським і з'ясувати, чи правда це. Мужиловський відмовлявся, говорячи так: "про Московское государство ни с кем никаких непригожих слов не говорил, разве пьянством что молвил" і зробив це тому, що "государевою милостью и жалованием из Москвы поехал пьян". (1, т. 2, с. 146). Очевидно полковнику повірили, бо врешті-решт з царської казни йому пожаловано атлас, сукно, 40 соболів і 30 крб.

Побувавши в Чигирині і зустрівшись там з Б. Хмельницьким, Г. Унковський виїхав до Москви. З ним їхало посольство гетьмана на чолі з чигиринським полковником Ф. Вишняком. 9 травня всі прибули в Конотоп, а 12 травня – до Путивля. Тут посольству видали в дорогу "корм" на 2 тижні. Ф. Вишняк одержав по 3 алтина і 2 деньги на день, три його помічника – по 10 денег, конюх – по 6 і п'ять козаків – по 4 деньги. Всього путивльська казна видала 5 крб., 10 алтин і 4 деньги. Наступного дня на десяти підводах, в супроводі путивльця В. Бурого вирушили до Москви.

13 червня Ф. Вишняк мав відпускну аудієнцію у царя, а 14-го В. Бурого повіз путивльському воєводі М. Плещеєву грамоту Посольського приказу з наказом не затримувати українських послів, коли вони будуть повертатись додому через Путивль, а давши провожатого, доправити їх до кордону. 24 липня Плещеєв повідомляв Москву, що посли виїхали з Путивля на Конотоп.(1, т. 2, с. 184, 196-197, 210, 225).

Після битви під Зборовом (5-6 червня 1649 р.) дипломатична діяльність гетьманського уряду пожвавилась. Велись переговори не тільки з Польщею і Кримом, а й з Туреччиною, Молдавією, Семиграддям. Щоб з'ясувати ситуацію на Україні царський уряд посилає туди посольство на чолі з Г. Нероновим. 23 жовтня Неронов прибув до Путивля, а наступного дня воєвода С. Прозоровський написав в Ромни, щоб прийняли посольство і відправили далі. 27 жовтня Прозоровський одержав лист роменського сотника В. Роменкова про готовність прийняти посла. Того ж дня Г. Неронов у супроводі 15 дітей боярських і 15 путивльських козаків залишив Путивль. За версту від Ромен його зустрів отаман Ю. Михайлов, "а с ним под знаменем конных человек 50". В Ромнах посольство одержало на дорогу хліб, м'ясо, вино, пиво, фураж для коней і в супроводі провожатих 30 жовтня виїхало до Чигирина.

Поверталось посольство тим же шляхом. 14 грудня воно було в Ромнах, а 18-го – в Путивлі. До Путивля його супроводжував сотник Ф. Вороновський і 20 козаків. Г. Неронов передав воєводі С. Прозоровському лист Б. Хмельницького, який розрядний піддячий Г. Богданов зразу ж повіз до Москви. Ф. Вороновський з козаками були відпущені додому, а через деякий час і Г. Неронов відбув до столиці. (1, т. 2, с. 263-264, 275, 298-299).

14 серпня 1650 р. путивльські воєводи С. Прозоровський і І. Чемоданов одержали грамоту Посольського приказу, в якій повідомлялось, що до Б. Хмельницького направляється В. Унковський. Йому наказано дати підводи, провожатих і відправити до "первого литовского города" з листом до тамтешніх властей. Воєводи зв'язались з Ромнами.

16 серпня В. Унковський виїхав з Москви і 6 вересня був у Путивлі. Через тиждень тут він одержав із столиці грамоту, в якій наказувалось по дорозі до Чигирина заїхати до Лубен і зустрітись з "вором Тимошкою" Акундіновим, який перебував тоді на Україні, видаючи себе за сина бувшого царя В. І. Шуйського.

16 вересня в супроводі 30 чоловік В. Унковський виїхав з Путивля на Ромни. За 6 верст від Ромен його зустрів роменський отаман В. Шокун, писар і 50 козаків. Отаман і писар зійшли з коней, підійшли до посла, вітали й питали про здоров'я. Потім направились в місто. "А у города,- повідомлялось в Москву,_ стояли по обе стороны пе шие люди без ружья". Одержавши в Ромнах все необхідне, В. Унковський 19 вересня виїхав на Лохвицю (1, т. 2, с. 391-392, 410, 421-422).

Після поразки в битві під Берестечком (18-20 червня 1651 р.) Б. Хмельницький активніше ставить питання перед царським урядом про воєнне співробітництво і перехід України під протекторат Росії. В липні 1651 р. на березі р. Росави біля містечка Маслів Став рада козацької старшини вирішила послати до Москви ще одне посольство. В серпні посольство було відправлене. Його очолили С. Савич, Л. Мозир і І. Золотаренко. Посли одержали лист Б. Хмельницького до путивльських воєвод з проханням зустріти і швидко відпустити їх до Москви. Через 2 дні після від'їзду послів до табору Хиельницького прибув путивлець В. Бурого і мав зустріч з гетьманом, під час якої той говорив, що і він, гетьман, і все його військо хочуть бути під "государевою высокою рукою в вечном холопстве". Повертаючись додому, В. Бурого одержав лист від С. Савича, написаний в Лубнах, з проханням почекати послів в Ромнах, щоб разом їхати до Путивля. Але В. Бурого хотів швидше повідомити путивльські власті про наближення послів і поїхав прямо до Путивля. Звідти він повіз звістку про них до Посольського приказу.

В Путивлі посланців гетьмана зустріли як належить. 8 вересня Б. Хмельницький листом дякує воєводі С. Прозоровському за те, що той "послов наших, которие до его царского величества пошли, ласкаве принявши і корм їм давши, до его царского величества виправив". Гетьман просить воєводу поклопотати перед царем "жеби наши тие посли, якнайпрудшей повернулися до нас, щоб ми, обачивши і вирозумівши милостивую ласку его царского величества, знову і других послов до его царского величества выслали...". 21 вересня українські посли розповіли в Посольському приказі про Берестецьку битву і ситуацію на Україні. Незабаром вони від'їхали до Чигирина. 24 листопада Б. Хмельницький знову дякує С. Прозоровського "за оказанную ласку послам нашим і за любов "ко нам показанную" і повідомляє, що "послы наші здорови за ласкою Божею з потіхою прибили". (1, т. 3, с. 125-126, 131-136, 151-152).

У відповідь на посольство С. Савича російський уряд в жовтні 1651 р. посилає до Б. Хмельницького В. Унковського. Воєводі С. Прозоровському в Путивль надсилається грамота з наказом "ево из Путивля отпустить к гетьману с провожатыми тотчас, и в литовской порубежный город, куды податнее, к державцу или к урядникам отписать". Крім того Унковський в Путивлі повинен отримати відомості про те, де знаходиться гетьман, чи в Чигирині чи десь при війську в таборі. Щоб дізнатись про місцеперебування Хмельницького, до Чигирина відправляється путивлець С. Литвинов. 1 грудня він повернувся і повідомив, що гетьман з нетерпінням чекає посла в Чигирині. Після цього В. Унковський відправився в Україну. (1, т. 3, с. 145-146, 154).

22 січня 1652 р. до Путивля прибув наказний полковник Полтавського полку І. Іскра, який за дорученням Б. Хмельницького направлявся до Москви. Іскра вручив воєводі Ф. Хілкову лист гетьмана з проханням сприяти його послові. В ньому, зокрема, говорилось: "Вислявши посланца свого Івана Іскру ко его царскому величеству в пилних справах, ... пилно просимо вашей милости, абисте ваша милость оному корму не жаловали, там едучому і назад поворочаючому, і ничим оного не бавили". Одержавши лист і довідавшись, куди і чого полковник зі своїми супутниками їде, Ф. Хілков відправив послання гетьмана в Посольський приказ (його повіз Р. Моклоков), а 24 січня відпустив і гетьманських послів. 22 березня вони мали аудієнцію у царя.

Між тим Б. Хмельницький з нетерпінням чекав повернення посольства. Воно повинно було привезти відповідь на питання про перехід України під захист Росії. 20 березня він пише листа воєводі Хілкову, в якому висловлює тривогу з приводу відсутності звісток про посла і він не знає "чи жив чи не жив". Гетьман просить путивльського воєводу повідомити "коїх ради діл так долго бавится і ко нам не поворочает, с певною відомостю от его царского величества". Ф. Хілков одержав лист Б. Хмельницького 26 березня і відповів, що І. Іскра знаходиться в Москві і "отпуск будет ему вскоре". 12 квітня гетьман повідомляв воєводу, що посольство уже повернулось (1, т. 3, с. 161-163, 205-213).

В 1653 р. дипломатичні зносини між Україною і Росією надзвичайно активізуються. В травні через Путивль до Москви проїжджає посольство К. Бурляя і С. Мужиловського, а в червні до Чигирина - посольство А. Матвеєва (1, т. 3, с. 257, 281, 287).

В серпні до Путивля прибуває посольство Б. Хмельницького на чолі з Г. Яцкевичем. Гетьман пише воєводі Ф. Хілкову: "В пильних справах посланцов наших посилаючи до великого государя его царского величества з грамотами, просили, даби їх не задержав, твоя милость, отпустил скоро до Москви, там едучих і назад к нам поворочаючих, і любов к ним приятельскую указал". (1, т. 3, с. 363-364).

Того ж місяця до Путивля прибуло російське посольство І. Фоміна. Воєвода Ф. Хілков дав йому підводи і в супроводі дітей боярських І. Щоголіва і С. Тапкова відправив на Ромни. На відстані в одну версту від Ромен послів зустрів отаман Т. Клепаченко з невеликим почтом козаків (9 чоловік). При наближенні посольства всі позлазили з коней і вітали прибулих. При цьому отаман вибачався за те, що зустрічає їх з невеликим почтом. Це від того, пояснював він, що всі роменські козаки з миргородським полковником Г. Сахновичем відправились у військо до Б. Хмельницького. 12 серпня, одержавши харчі на дорогу і підводи, посольство виїхало на Лохвицю (1, т. 3, с. 351).

2 жовтня 1653 р. до Путивля прибули посли дяк М. Бредихін і стольник Р. Стрешньов. Від путивльського воєводи С. Пушкіна вони вимагали, щоб він дав їм 10 путивльських дворян і дітей боярських, двох посадських людей і негайно відправив до найближчого українського міста, попередньо зв'язавшись з його урядовцями.

Одержавши все необхідне, посольство наступного дня залишило Путивль і 4 жовтня прибуло в "порубежное литовское село Карабутово". Верст за п'ять від Карабутового послів зустрів наказний отаман В. Іванов з прапором і двадцятьма кінними козаками. Послів вітали, злізши з коней і пішки провели до відведеного їм двору. Отаман вибачався, що мало людей зустрічало посольство. Причина та, що всі козаки з сотником С. Семеновим перебували у війську під Білою Церквою.

5 жовтня посли виїхали до м. Красного. Далі на Прилуки – Пирятин – Жолнин – Чигирин.

Поверталось посольство через Ромни – Хмелів. 6 січня 1654 р. воно було в Путивлі. Його супроводили чигиринські козаки. Давши чигиринцям "государево жалованье", посли відпустили їх додому, а самі наступного дня виїхали до Москви. (1, т. 3, с. 382, 405).

5. "Велике посольство" на території Сумщини.

1 жовтня 1653 р. за наказом царя Олексія Михайловича в Москві збирається Земський собор, щоб вирішити, нарешті, питання про Україну. На соборі говорилось про те, що польський король Ян Казимір

порушив присягу, дану українському народу, в якій він обіцяв захищати його віру. Навпаки, він сам "на православную христианскую веру греческого закона восстал, и церкви божии многие разорил, а в иных унию учинил". (1, т. 3, с. 414). Щоб не допустити переходу українців у підданство Криму або Туреччини, а також враховуючи неодноразово висловлені побажання представників різних станів українського суспільства, щоб московський царь взяв їх під свій захист, собор постановив: гетьмана Богдана Хмельницького і все Військо Запорізьке з містами і землями прийняти під царську високу руку. Царь затвердив цей приговор.

Наступного дня до Б. Хмельницького була послана грамота з повідомленням про рішення собору, а в Москві почали готувати спеціальне посольство для поїздки в Україну.

Через кілька днів "велике посольство" було сформоване. До нього ввійшли представники вищої адміністрації і приказні люди. 7 стольників, в тому числі князі Г. Г. Ромодановський, Ф. В. Бутурлін, Ф. М. Барятинський і ін., окольничий і намісник муромський І. В. Олфер'єв, думний дяк Л. Лопухін, голова московських стрільців А. Матвєєв, піддячі, стряпчі, перекладачі і ін. Очолив посольство боярин і намісник тверський В. В. Бутурлін. Посольство охороняли 200 стрільців.

Посли повинні були вручити Б. Хмельницькому булаву, прапор, ферезію (чоловічий одяг з довгими рукавами), шапку горлатну (зроблену з горлової частини шкіри хутрового звіра) і соболів різної вартості на суму в 1500 крб. Сину гетьмана Юрію і писарю І. Виговському – соболів на 500 крб. Крім того, Виговському мали дати таємно соболів на 200 крб. Дарунки хутром призначались київському митрополиту, єпископу чернігівському, архимандриту печерському, полковникам, осаулам, сотникам "и иным, кому доведетца". (1, т. 3, с. 418).

З двірцевих запасів одержано 106 відер меду п'яти сортів, рибу (білуга, осетрина, лосось, білорибиця) і борошно.

9 жовтня 1653 р. Посольський приказ відправив путивльському воєводі С. Г. Пушкіну грамоту, в якій повідомляв про відправку в Україну посольства і наказував писати негайно в найближче прикордонне українське місто, щоб там прийняли послів з честю, дали їм харчі, підводи, провідників і відправили до гетьмана не затримуючи. Сам же воєвода теж повинен був забезпечити послів підводами, провідниками і відправити до першого українського міста, послави з ними із путивльських дітей боярських "добрых и знающих 10 человек".

Через деякий час урядовці із Ромен і Карабутово повідомили путивльського воєводу, що в їх містах для російських послів "корм и подводы готовы и ожидают их с радостью". (1, т. 3, с. 427).

9 жовтня посольство з харчами і дарунками вийшло із Москви і рушило за маршрутом: Калуга – Болхов – Карачев – Севск – Пу-

тивль. Регалії для гетьмана (булаву, прапор і ін.) повинні були вислати пізніше. В селі Кричино Севського повіту Бутурлін одержав царську грамоту, яка наказувала перебувати в Путивлі до того часу, поки не будуть прислані булава, прапор, ферезя і шапка, необхідні для церемонії приведення України під руку царя.

1 листопада посольство прибуло до Путивля. Тут виявилось, що стрільцям А. Матвеєва "пищального ручного зелья и свинцу из государевой казны на Москве не дано". Довелось воєводі Пушкіну із путивльських запасів видати кожному по фунту пороху і свинцю.

Прибувши до Путивля, посольство опинилось в досить невизначеному становищі. Невідомо було, куди їхать далі, бо ніхто не знав, де перебуває Б. Хмельницький. Російські посли стольник Р. Стрешньов і дяк М. Брядихін, які перебували в Чигирині, ніяких відомостей не давали.

7 листопада Бутурлін одержує грамоту з Москви з наказом відправити до Чигирина посланця на пошуки гетьмана. Якщо Хмельницький там, то він повинен був повідомити, де буде зустрічать російське посольство. Якщо його в Чигирині немає, то про послів повідомити його сина Юрія. Цар забороняв Бутурліну виїжджати за кордон, не маючи звістки від Хмельницького.

До Чигирина Бутурлін відправив піддячого Г. Старкова з двома путивльськими козаками. Один з них повинен був зразу ж повернутись з інформацією про стан справи.

Нарешті в середині листопада ситуація почала прояснятьсяся. 17 числа в Путивль прибули із Смілого (нині Роменського району) козаки К. Войтенко і І. Давидов з вістями від чигиринського полковника В. Томиленка. Він писав, що в Чигирин їхать не треба тому, що "город малой и траву саранча поела, а где саранча и не поела, и тут от засухи хлеб не родился, и хлебом и кормом в тех местах скудно". Пропонувалось їхать спочатку в Сміле, а звідти до Переяслава через Красне і Прилуки, поскільки "те места жилые и хлебные, людских и конских кормов везде много, также и за подводами мотчанья (затримки) нигде не будет". (1, т. 3, с. 430). В Переяславі і чекать Б. Хмельницького. Сам же гетьман, повідомляв Томиленко, стоїть з військом під Баром. Незабаром прибули вісті і від Г. Старкова з Чигирина, які підтвердили інформацію про місцеперебування гетьмана.

1 грудня з Києва приїхав піддячий Я. Портомоїн і повідомив, по чутках, що Б. Хмельницький вислав до В. Бутурліна миргородського полковника Г. Сахновича і що той поїхав до Переяславля, а звідти до Путивля вирушив кальницький полковник І. Федоренко. 3 грудня Федоренко був уже в Путивлі. Він привіз Бутурліну листа від Б. Хмельницького, написаного ще 8 листопада. Гетьман пропонував посольству "до звороту нашого промешкать в Переяславі". (1, т. 3, с. 498).

5 грудня полковник Федоренко попросив Бутурліна відпустити його з Путивля, щоб визначити і підготувати маршрут проїзду до Переяслава. В Путивлі залишились два його козаки, які повинні були дати знати полковнику, як тільки посольство залишить Путивль.

Але виїхати з Путивля посольство ніяк не могло, бо необхідні для церемонії в Переяславі булава, прапор, ферезея і горлатна шапка не були прислані. Почали писать в Москву, щоб прискорити справу.

17 грудня прийшла царська грамота, в якій повідомлялось, що гетьманські регалії уже вислані, але знамено в дорозі "подмокло и от того попортилось". Царь наказав зробити нове, яке буде послане навздогін. Бутурліну давалась порада. якщо зустріч з Хмельницьким відбудеться до одержання нового прапора, то треба пояснити причину його затримки, якщо ж після – то про історію з прапором не згадувати.

Наступного дня привезли, нарешті, очікувані регалії. Тут виявилось, що булава теж має дефект – "в гнездах четырех искорок нет". Не було і нового прапора, але відкладати виїзд не стали. 20 грудня, після більш ніж півторамісячного перебування в Путивлі "велике посольство" залишило місто і взяло курс на найближче порубіжне українське містечко по дорозі на Переяслав – Карабутове (нині село Конотопського району). Там його чекав полковник І. Федоренко.

Але того ж дня в дорозі трапилась непередбачена зупинка. На відстані в 10 верст від Путивля послів наздогнав гінець від Р. Стрешньова і М. Бредихіна з Чигирина з вістю про те, що Б. Хмельницький ніби то помирився з поляками на умовах Зборівської угоди. Це могло корінним чином змінити відносини між Україною і Росією. Тому Бутурлін дав наказ посольству зупинитись, закласти табір і послати до Карабутова стрілецького сотника В. Чудуєва з вимогою, щоб полковник І. Федоренко прибув і прояснив ситуацію. Та наступного дня з Чигирина приїхав піддячий Г. Старков, який привіз листи від Б. Хмельницького і генерального писаря І. Виговського, писані 21 грудня в Корсуні, в яких говорилось, що миру з поляками не було і бути не може. А вночі примчав полковник І. Федоренко і повідомив, що гетьман буде в Переяславі на Різдво (25 грудня), або зразу ж після нього.

Рано вранці 22 грудня посольство знімається з табору і прямує до Карабутового. На відстані в 10 верст від містечка його зустрів син полковника І. Федоренка Тимофій з сотнею козаків на конях і з прапором. Наблизившись до послів, всі злізли з коней і пішки підійшли до них. Тимофій повідомив, що зустрічає їх за наказом гетьмана. Потім всі відправились в Карабутове.

23 грудня в Карабутові в церкві чудотворця Миколи рожественський протопоп Андреян та благовіщенський диякон Олексій провели богослужіння во здравіє царя Олексія Михайловича і його сім'ї. В

ньому взяли участь священники і дияконі Чудова і Сави Сторожевського монастирів, які знаходились при посольстві. "И в то время были в церкви многие люди мужеского полу и женского,-говориться в офіційному звіті про поїздку послів,- и видя то, что молили Бога о государском многолетнем здоровье, великою радостию радовались и плакали на радости, чтоб Господь Бог велел им быти всем под государевою высокою рукою". (1, т. 3, с. 448).

Того ж дня путивльські козаки А. Мозильов і І. Колотилін повезли стольнику Р. Стрешньову і дяку М. Бредихіну лист В. Бутурліна, в якому повідомлялось, що посольство перейшло російсько-український кордон і прибуло "в черкаской городок в Карабутов", а звідси піде на Переяслав. Одночасно був відправлений лист до Хмельницького, щоб він повідомив, коли прибуде в Переяслав.

23 грудня посольство залишило Карабутов і 31 грудня в'їхало в Переяслав. Наступного дня, 1 січня 1654 р., сюди доставили новий прапор для гетьмана, з наказом залишити старий, підмочений при посольстві, а потім привезти в Москву.

6 січня 1654 р. в Переяслав прибув Б. Хмельницький. 8 січня відбулась відома Переяславська рада, яка проголосила перехід України під протекторат Росії.

На початку лютого 1654 р. посольство через Ніжин, Борзну, Конотоп поверталось до Москви. На відстані в 3 версти від Конотопу його зустрічав сотник конотопський з сотнею козаків і прапором. Тут же був сотник з Підлипного, теж з сотнею козаків і прапором. Біля міських воріт послів зустрічали міщани з хлібом і сіллю. Переночувавши в Конотопі, посольство 4 лютого прибуло в Путивль, а наступного дня виїхало до Москви.

* * *

Після Переяславської ради населення України почали приводити до присяги на вірність московському царю. На той час в Україні замість колишніх повітів, старостств, воєводств склались нові територіально-адміністративні одиниці – полки. По всіх полках для прийняття присяги роз'їхались російські урядовці.

Та частина території Сумщини, яка раніше була у складі Речі Посполитої, тепер входила до Миргородського, Ніжинського Полтавського і Прилуцького полків.

В Миргородському полку присягу приймав царський стольник М. Воєйков і піддячий Г. Іванов. Присягу склали в Ромнах: сотник, отаман, осавул і 170 козаків; в Глинську – сотник, отаман, писар, війт, бурмистр, 37 козаків і 75 міщан; в Липовій Долині – отаман, 2 войта, 2 бурмистра, соцький, 62 козаки і 103 міщанина; в Смілому -сотник, отаман, осавул, хорунжий, війт, бурмистр, соцький, 183 козаки і 93 міщанина.

В Ніжинському полку цією справою займались стольник М. Дмитрієв і піддячий Мартинов. Присягу склали в Конотопі сотник, писар, осавул, хорунжий, шляхтич, бурмистр, 3 земських старости, 14 козацьких отаманів, 615 козаків, 513 міщан; в Глухові – сотник, 2 писаря, осавул, хорунжий, 36 козацьких отаманів, 4 земських старост, бурмистр, 548 козаків і 236 міщан; в Кролевці – сотник, 2 писаря, осавул, хорунжий, 8 козацьких отаманів, 2 земських старости, 393 козаки і 273 міщанина.

В Полтавському полку присягу приймав стольник А. Спасітелев. Її склали в Куземіному сотник, осавул, отаман, 2 писарі, війт, 115 козаків і 175 міщан; в Груні – сотник, отаман, осавул, писар, війт, бурмистр, 89 козаків.

В містечку Карабутове (Прилуцький полк) склали присягу сотник, отаман, війт і 158 козаків та міщан. Прийняли її стольник В. Колтовський і піддячий Ф . Рязанцев (1, т, 3, с. 517, 518, 536, 537, 538, 540, 541, 542).

Література

1. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы. М., 1954, т. 2, 3.
2. Голобуцкий В. Дипломатическая история освободительной войны украинского народа. 1648-1654. К., 1962.
3. Історія міст і сіл Української РСР. Сумська область. К., 1973.
4. Історія Української РСР. К., 1967, т. 1.
5. Слюсарский А.Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины. XVII-XVIII вв. Харьков, 1964.

ПІСЛЯМОВА

Як бачимо, на території Сумщини, як і по всій Україні, люди поселилися і проживають з найдавніших часів. З того часу поступальний хід цивілізації в нашому краї не припинявся.

Особливість історичного розвитку Сумщини полягає в тому, що протягом тривалого часу на її території виділялись 2 регіони: північнозахідний більш заселений і стабільний і південно-східний, менш заселений і неспокійний. Історична доля цих регіонів протягом віків не була однаковою.

Лише після Переяславської ради, коли обидва ці регіони опинились в межах однієї держави, коли відбулось масове заселення Слобожанщини, вони в політичному, економічному і культурному відношенні стали розвиватись на одному рівні і в одному напрямку. Але про це мова піде в наступних нарисах.

ЗМІСТ

Передмова. 3

Розділ 1. **Наш край в епоху кам'яного віку: палеоліт, мезоліт, неоліт.** 4

Розділ II. **Сумщина на рубежі двох ер (друга половина III тис. до н.е. – перша половина I тис. н.е.).** 9

1. Населення Сумщини в епоху бронзи. 9
2. Скіфи на території нашого краю. 12
3. Племена зарубинецької культури. 15
4. Племена черняхівської культури. 17

Розділ III. **Слов'яни напередодні утворення Київської держави: волинцевські і роменські старожитності.** 23

Розділ IV. **Сумщина в епоху Київської Русі.** 32

1. Археологічні пам'ятки давньоруського походження на території Сумщини. 32
2. Політична історія Сумщини в X-XII ст. 35
3. Економічне і духовне життя населення Сумщини в давньоруський період. 41

Розділ V. **Наш край в умовах монголо-татарського панування.** 44

Розділ VI. **Територія Сумщини у складі Великого князівства Литовського, Росії і Речі Посполитої (XIV - перша половина XVII ст.)** 48

1. Політичне становище, заселення і економічний розвиток краю в XIV – на початку XVII ст. 48
2. Сумщина в період "Смути" в Московській державі. 54
3. Наш край після Деулінського миру (1618-1647). 58

Розділ VII. **Сумщина в період визвольної війни українського народу проти польсько-шляхетського панування в середині XVII ст.** 68

1. Початок і хід війни. Основні події на території Сумщини. 68
2. Переселення українців на територію Російської держави. 73
3. Аграрні відносини між українським і російським населенням. Розвиток торгівлі. 76
4. Дипломатичні відносини Б. Хмельницького з російським урядом і Сумщина. 81
5. "Велике посольство" на Сумщині. 86

Післямова 91

Борис Леонідович Корогод
Галина Іванівна Корогод

НАРИС ІСТОРІЇ СУМЩИНИ

Випуск I

З найдавніших часів до середини XVII ст.

Посібник з історії рідного краю для шкіл, середніх спеціальних і вищих учбових закладів

Відповідальний за посібник **В. В. Бугаєнко**
Технічний редактор **Л. С. Сидоренко.**

Підписано до друку з готових діапозитивів 19.10.99. Формат 60x84/16. Папір офсетний. Друк офсетний. Умовн.-друк. арк. 5,49. Обл.-вид. арк. 5,39. Тираж 300 прим. Вид. № 94. Зам. 3402. Ціна договірна.

Сумська обласна друкарня.
Видавництво "Козацький вал", 40021 Суми, Кірова, 215.